

KORDÉ IMRE

DUGONICS ANDRÁS

- Monográfia I. rész -

Doktori disszertáció

1960.

Szeged a XVIII. század elején

Szeged a középkorban jelentős város, különféle jogokat, kiváltságokat élvez, ipara, kereskedelme állandóan fejlődik. Ezt a fejlődést megakasztja a másfélszázados török hódoltság. Annak ellenére, hogy viszonylagos kedvező helyzeténél fogva /az egri pasalik három szandzsáksága közül egyiknek, a szegedi-
nek, itt volt a székhelye; továbbá a szegedi várban állandóan tartózkodott védősereg és ez biztonságosabbá tette az életet/ a kisebb mezővárosoknál lényegesen könnyebben vészelte át a megszállás éveit, mégis ez a másfél évszázad a hanyatlás korszaka. A város fejlődésében beállott változásokat elsősorban nem a népesség csökkenésében lehet lemérni, bár kétségtelen, hogy ez is nagymértékű volt, hanem mindenekelőtt a polgári réteg csökkenésével, az iparos-kereskedő jelleg paraszti irányba való eltolódásában.

A hódoltsági évek nem kedveztek sem a kereskedelemnek, sem az iparnak; ez elsősorban az állandó háborúskodással függött össze, s így a polgári réteg állandóan csökkent, a pásztor és paraszti elem növekedését pedig elősegítette, hogy a környező faluk lakossága az állandó zaklatások, támadások és fosztogatások elől, a viszonylag nagyobb biztonságot jelentő város falai közé huzódtak. Ez történt Söványháza parasztsága esetében is, és így néptelenedtek el a kun puszták¹. A törökök kiűzéséért folytatott harcok alatt és az ezt követő katonai diktatura idején, amikor a minden jogától megfosztott város teljes egészében ki volt szolgáltatva a császári seregek és parancsnokok önkényének, Szeged lakossága erősen megcsappant, és még nagyobb mérvű

viSSzaesés következett be, mint a hódoltsága alatti időkben.² Csak amikor 1719-ben III. Károly kiváltságlevelével visszahelyezte régi jogaiba a várost, indult meg gyorsütemű fejlődés. Visszakapta Szeged a szabad királyi címet, jobbágyfaluit, Tápét és Röszkét, és több-kevesebb sikerrel harcolt az elnéptelenedett kun puszták birtokáért.³

A fejlődés ütemét meggyorsították a települések. A XVIII. század elején dalmát, német, szerb telepesek jönnek Szegedre, ezáltal nemcsak a népesség szaporodása következik be, hanem a város gazdasági életének nagymértvű fellendülése, az ipar, a kereskedelem ugrásszerű fejlődése, ezzel együtt a polgári életforma elterjedése is. A betelepülő idegenajkú lakosság foglalkozását, életformáját és kultúráját tekintve különbözött egymástól, és főleg különbözött az őslakos magyarságtól. A legműveltebb réteget az iparos jellegű német polgárság képviselte, műveltségük és polgári öntudatuk egy erős nacionalizmussal párosult, amit a zárt, egységes letelepülés és a nemzetiségükhöz való erős ragaszkodás is mutat. Sokkal gyorsabban következett be az asszimiláció a kereskedő dalmát polgárság esetében, amelyik eleve kereste a kapcsolatot a magyarsággal, és azzal vegyesen telepedett le. A marhakereskedő és paraszti szerb telepesek a németiséghez hasonlóan, hosszú időn át megtartották kultúrájukat, vallásukat és nemzetiségüket. Ha egyes nemzetiségek részéről hosszabb ideig tart is az asszimilációval szembeni ellenállás, a XVIII. század végére nagyjából egységes lesz a város képe, az idegenajkú polgárság ekkor már nagyrészt feladta nemzetiségét, kultúráját, és átvette az őslakos magyar parasztság erkölceit, szokásait, kultúráját, illetve a kettő között egy egészséges keveredés jött létre.

II.

Szeged sok egyezőt mutat az alföldi városok fejlődésével, de sok vonásban el is tér attól. A legfontosabb eltérés abban mutatkozik, hogy itt viszonylag hamar alakul ki egy jómódu polgári réteg, amelyik ipar és kereskedelem révén jelentős vagyonra tesz szert. Életformájában elszakad a parasztitól, és saját polgári életformát alakít ki, erkölce és kultúrája tekintetében azonban még sokáig paraszti jellegű marad.

Ez a szegedi mezővárosi polgárság különbözik a többi alföldi polgárságtól még abban is, hogy nem magyar paraszti rétegből alakult ki, hanem igen erős nemzetiségi keveredésből jön létre. Debrecen, Kecskemét, Hódmezővásárhely mindvégig megőrzi magyar paraszti ízt, hangulatát, jellegét. Szegeden a magyar paraszti erkölcsöt, szokást, kultúrát és elmagyarosodó dalmát, vagy később német és szerb polgárság veszi át. Ez az átvétel a dolgok fokozottabb átélését hozza magával, az átvett kulturális javak, életforma és kultúra iránti sokkal nagyobb intenzitású érdeklődést. Így nem véletlenül lett a "parlagi népiesség" képviselője, a népnyelv szinte naturalista művelője a dalmát származású polgári család gyermeke, Dugonics. A sajátos szegedi mezővárosi és kulturális körülmények egy sajátos lehetőséget jelentettek a népiesség kibontására, hasonló volt ez a lehetőség a Debrecen, a Kecskemét adta lehetőségekhez, de hogy Dugonics nem a Katonák, vagy Csokonai útját járta a népiesség terén, ahhoz nagyon sok egyéb összetevő mellett éppen az a tényező járult jelentősen hozzá, hogy egy olyan polgári réteg gyermeke volt, amelyik feladta saját nemzetiségét, kultúráját; ezzel szemben az újonnan átvett magyar kultúra számára még nem a nemzedékek egész hosszú során átélte, tehát természetessé vagy

közömbössé vált kulturát, hanem az új, a még ismeretlen kulturát jelentette, amelyet most izlel, kutat, tesz végérvényesen magáévá. Innen fakad nemzeti érzése és annak intenzitása, és itt az érzés sokszor túlzásbaragdó ereje is. Nagynak, hősnek, legyőzhetetlennek akarja látni nemzetét, szeretné, ha büszke lehetne rá, ha más népek is csodálói lennének a nemzetnek, amelyhez tartozik, amellyel végérvényesen elkötelezte magát. De hogy mindez felszínre törhetett és hogy olyan megfogalmazást kapott, mint Dugonics Etelkájában, ahhoz olyan történelmi helyzet kellett, mint a XVIII. század második fele, amikor II. József abszolutizmusa minden nemzeti irányu törekvést elfojtani igyekezett.

III.

A XVIII. század elején Szeged képe az amerikai város-alapításokra emlékeztet.⁴ Mindenütt építkezések, pezsgő ipar és kereskedelmi élet. Hirtelen nagy vagyonok gyűlnek össze, szerencsevadászok, vállalkozók gazdagodnak meg, és kialakul egy jómódú, gazdag polgári réteg. A friss gazdasági vérkeringés felszabadítja a szunnyadó erőket, és Szeged polgársága nemcsak gazdasági ~~ter~~ téren bontja ki tehetségét, hanem kulturális és egyéb területeken is hozzáfog céljai megvalósításához. A gazdagodó szegedi polgár gyermekét iskolába akarja járatni, és olyan műveltséggel ellátni, amely a gyakorlati, mindennapi életben hasznára válik, s 1720-ban letelepítik a piarista rendet. Azért a piarista rendet, mert az összes tanító rendek közül a piaristák iskolapolitikája volt a legrugalmasabb, közelítette meg legjobban a polgári igényeket, és tett sok esetben engedményeket az új eszmék irányában.⁵ A letelepült piaristák nemcsak az egyházi teendők ellátását és a tanítás

végzését vállalták, hanem a gazdagodó, művelődni vágyó polgárság igényének kielégítésére, színdrabok előadására is kötelezték magukat, mégpedig nemcsak iskolai oktatói célú, hanem a felnőtt közönség szórakoztatását, művelését célzó darabokat is.

IV.

Dugonics András ősei⁶ 1705 táján telepednek le Szegeden. Lugosi⁷ szerint a dalmát tengerpartnak Ausztria által történő megszállása után következik be annak a mintegy nyolcvan dalmát családnak szegedi letelepedése, amellyel Dugonics ősei is jöttek. A császár parancsára száműzik mindazokat a vezető dalmát családokat, amelyek Velence és Ausztria Dalmáciáért folyó viszályában Velencéhez húztak. A letelepedett dalmát családok, szemben a szerb és német polgársággal, igen gyorsan keverednek a magyarsággal. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy egyrészt a németiség felé történő orientáció éppen a Habsburg-ellenes, németellenes politika elve akadályozta, amiért ősi lakhelyüket el kellett hagyniok; másrészt a szerbséggel való keveredésnek - lévén a dalmátok katolikusok - igen jelentős vallási akadályai voltak; természetesen hozzájárult ehhez az is, hogy a város életében a magyar elem képviselte a döntő többséget, kezükben volt a város vezetése. Tény, hogy a dalmátok részéről igen korán megnyilvánult a magyarságba olvadás szándéka. Nem különülnek el eleve zárt városrészek, vagy utcák szerint, mint a németiség,⁸ hanem a Felsőváros és Palánk magyar polgársága közé elegyednek el. A magyarság irányába való tájékozódásukat és a német réteggel való szembefordulásukat mutatja, hogy a palánki plébánián, ahol a németiség külön anyakönyvet vezetett a maga számára, a dalmátok a magyarokkal együtt szerepelnek, a Felsővároson, ahol csak magyarok és dalmátok vannak, szintén a magyarsággal együtt vezetik anyakönyvüket. A magyarosodást meggyorsítja a magyar családokkal való összeházasodás.

A Dugonics-familia története igen jó példa erre a magyarosodási szándékra. Már az első Dugonicsnál, a bevándorló Dugonya Mihálynál^{9.} /?-1722/ tapasztalható közeledési kísérlet, amikor a feltehetően dalmát felesége meghal, a boszorkányperekből jól ismert szegedi születésű Barak, vagy másnéven Tadián Margitot veszi feleségül.^{10.} Dugonya Mihály fia, Dugonyi Miklós, Szücs Annával köt először házasságot; feltételezhetően ebből a házasságból származik az író apja, Dugonics András, aki szintén magyar lánnyal, Imre Katalinnal házasodik össze; házasságukból születik Dugonics András, az író. Nemcsak a házasságok bizonyítják ezt a magyarosodási igényt, hanem más tényezők is, p.á. hogy idősebb Dugonics András Imre Katalinnal történő házasságához Ripás János és Szücs Mátyás személyében magyarokat kért tanúnak, továbbá, hogy fiának, Andrásnak magyar keresztüzölőket választ Cseh András és Szántó Anna személyében.

A nagypapa még Dalmációban született, nem is nagyon tudhatott magyarul, az apa, bár anyanyelve még dalmát volt, már igen komoly szerepet játszott Szeged város életében, annak egyik leggazdagabb, hosszú éveken át fontos tisztséget viselő polgára volt, és fiának már teljesen magyar szellemű nevelést biztosított; a fiú pedig a magyarságnak egyik legtüzeesebb hirdetője, mint ahogyan azt már sokan és sokszor elmondották róla; szinte a türelmetlenségig menő apostola.

A dalmátok beolvadása a Dugonics családkhoz hasonlóan zajlott le. Az első telepesek 1705 táján érkeznek Szegedre,^{11.} 1760 táján már csak két dalmata van, aki anyanyelvének a dalmátot vallja, és amikor 1818-ban, tehát alig egy évszázad multával a császári rendelet megengedi a száműzöttek hazaköltözését, Szegeden már egyetlen dalmata sem akadt.^{12.} 1749-ben induló dalmát nyelvű iskola 1770 táján megszűnik, körülbelül ebben az időben szűnik meg a dalmát híressónoki és kántori állás is a Palánkban. /1788/^{13.}

Mindezek a dalmát nemzetiség igen gyors magyarosodását mutatják, melyhez a már vázoltok játszanak közre. Igen érdekes ezeknek az adatoknak vizsgálata, különösen ha összevetjük a német és szerb nemzetiség ennél lényegesen lassabb magyarosodásával. A németiség zárt települése eleve nemzetisége fönntartását célozza.¹⁴ Ugyanúgy, bár kevesebb német család érkezik Szegedre, mint dalmata, nem elégszenek meg a német nyelvű prédikációval, hanem külön német papot is követelnek maguknak. Nemcsak nemzetiségük fönntartása volt a céljuk, hanem a város döntő többségét kitevő magyarsággal szemben a szerb nemzetiséggel összefogva, 1727-28-ban kísérletet tettek a város közigazgatásának megszerzésére is.¹⁵ A németiség hosszas ellenállása egyrésztől legfelsőbb körök támogatásában keresendő, másrésztől abban a nyilvánvaló tényben, hogy az őslakos, főleg paraszti magyarságnál magasabb kultúrával rendelkeztek. A szerb nemzetiség közeledését nemcsak a vallási különbség akadályozta, bár ennek is komoly szerepe volt, hanem elsősorban gazdasági tényező. A bevándorolt szerbek főleg marhakereskedelemmel foglalkoztak, Szeged magyarságának egyik fontos jövedelmi forrása ebben az időben szintén a marhakereskedelemből adódott.

Dugonics gyermekkora

Dugonics András 1740.-ben született Szegeden, akkor, amikor a város mind jobban és jobban polgári jelleget kezd ölteni, és amikor az idegenajku, főleg a dalmát polgárság részéről erős magyarosodási igény tapasztalható. Apja ekkor már jó módú szücs-mester, a család pedig a város tekintélyes polgárcsaládjának számít. Dugonics örökléi apja délszláv szenvedélyességét, amely az őreget nemegyszer komoly bajba sodorja. Egy alkalommal pl.

istenkáromlásért nyelvének kivágására és fővesztőére ítélik^{16.} és ezt csak nagy ügyvel-bajjal uszma meg pénzbüntetés árán. Ez az öröklött szenvedélyesség kísértője lesz Dagonics Andrásnak egész életpályáján, nem egyszer okozva komoly kellenétlenségeket. Apja nem a dalmát, hanem a magyar tanítóhoz adja.^{17.} A magyarosodó polgárgyerek felsővárosi pásztor-paraszi magyar környezetben ismerkedik meg a betűvetéssel. Anyai részről maga is paraszti /egyesek szerint elszegényedett nemesi/ Dagonics a XVIII. századi Szegedének mindennapi életében rengeteg paraszti-pásztori vonatkozását láthatotta. Ilyen színes népi megmozdulásnak számított pl. a Dömötör-napi palánki búcsú.^{18.} Ez szolgált alkalmul Szegeden a juhászok felfogadására. A tanácsí jegyzőkönyvek bizonyossága szerint ez a város egyik legfontosabb ünnepeinek számított. Amit nemcsak a tanács részéről kiutalt évenkénti száz forint bizonyít, hanem a búcsú népiünnepély jellege. A tanács olyan fontosnak tekintette, hogy sokszor a városháza nagytermében, vagy a palánki plébánia udvarán tartotta; ilyen alkalmakkor a juhászok főzték a birkapaprikát, az asszonyok sütötték a kalácsot. Ugyanilyen színes ünnepi megmozdulás volt az alsóvárosi templom búcsúja, ahol nem egyszer Szeged egész környékének, sőt messzi vidékeknek parasztjai gyűltek egybe.

Még élének élhetett a köztudatban a nemrégiben lezajlott híres bossorkányper^{19.} és az alig egy évtizeddel előbb évekig tartó nemzetiségi villongások emléke, amikor a német és szerb nemzetiség Páharaczký főbíró személyén keresztül magához akarta ragadni a város vezetését.^{20.} Éltek még ebben az időben a régi magyar családi élet ősi vonásai, különösen a paraszti vagy félparaszti foglalkozású felső- és alsóvárosiaknál.^{21.}

1750-ben irakozik be Dagonics András a piarista gimnáziumba; mint már említettük, ekkorra már nagyjából magyarrá válik a piarista

rend.²² Dugonics tanárai között is majdnem mind magyar nevűeket és többségükben magyar érzelműeket találunk. Szepesi Vazul, Eger-vary Lőrinc mellett tanítja Tarnóczy Simon is,²³ akiről olyan sok szeretettel emlékezik meg később. Itt és talán éppen Tarnóczy munkássága révén érhatték az első jelentősebb irodalmi hatások. Tarnóczy a kor legjobb piarista tanárai közé tartozott. A tanítás mellett az iskolai színjátszás buzgó apostola.²⁴ Iskoladrámákat is, szervezi előadásukat. Irányításával készülnek fel a diákok Plautus Menechmi és Alulália c. darabjának előadására.²⁵ Ha Dugonics nem is kapott szerepet ezekben a darabokban, mint ahogy ezt Lugosi feltételezi,²⁶ érdeklődését az irodalom és a színjátszás irányába felkelthette, és valószínű, hogy az első inspirációkat innen kaphatta a későbbi Plautus fordításokhoz, iskolai színdarabok írásához. Mint ismeretes, mindkét Plautus darabot maga is ádolgozta.

II.

1756-ban fejezi be a gimnáziumot, akkor már egy év óta Tapolcsányi Gergely az igazgató. Dugonicsot hosszú és meleg barátság fűzi Tapolcsányihoz. Valószínűleg befolyással lehetett rá abban az elhatározásban is, hogy belépjen a piarista rendbe.

Dugonics piaristaságának vizsgálata során minden életrajzírója eddig a mély vallásosságát, elhivatottságát emelte ki,²⁷ jelölte meg döntőnek. Ez érthető is, hiszen Dugonics életrajzírói csaknem valamennyien piaristák voltak. Ennek a mély vallásosságnak azonban Dugonics írói és emberi arculata ellentmond. Mindjárt a papi pályájának kezdetén, noviciátusságának idején egy világi jellegű versgyűjteményt állít össze;²⁸ ez a világi, és sokszor egyáltalán nem egyházi témák iránti érdeklődés a későbbiek során csak növekszik.

Váci, majd később megyesi tartózkodását hol egy világi dráma, hol egy vaskos vers jelzi.²⁹ Korán felébredő történet szemlélete és főleg a magyar történelem iránti rajongása regények, színdrámák, elbeszélő költemények írására sarkalja. Ha egész életművét nézzük, alig találunk benne szigorúan vett vallásos munkát, szentbeszédek, kívül talán csak a Radnai történeteket lehet ide sorolni, bár ez utóbbi inkább folklórisztikus, mint vallási jelleggel bír.

Anélkül, hogy tagadnók Dugonicsot, vagy általában a kor emberének természetes vallásosságát, úgy érezzük, hogy a nagyon is gyakorlatiasan gondolkodó Dugonicsok a korra jellemző, szokott vallásosságuk mellett sokkal inkább okos, gazdasági, társadalmi megfontolásból adják fiúkat piaristának. A nem nemesi származású ifjú számára ebben az időben egyetlen út van csak az emelkedésre, különösen ha az illető a polgári rend korlátain felül akar emelkedni: a szerzetesi pálya. Nem egy példával lehetne ezt bizonyítani Dayka, Verseghy mellett utalhatnánk Csokonay Tempefőijében Páter Köteles híressé vált önvallomására, és számtalan más korabeli példára. A "Vörös és fekete" felemelkedési lehetőségéből nálunk ekkor csak a fekete volt nyitva a Dugonicsok számára.

Ennek az útnak választását választást Dugonics számára elősegítette a piarista rend világias, szabadabb szelleme. Dugonics ezért választja ezt az utat; így látja ezt első életrajzírója Karácsonyi Krizosztom is³⁰, mondván Dugonicsról, miszerint ő

"az akkori előítéletből, hogy a tudós s böcsületes ember nem lehet, ha pap nem lesz, vagy a tudományok és a tanítás szeretetéből a piaristák közé állott, kiknek társaságában fel is nevelkedett. Eleinten noha sanyaru volt élete, ő mégis azzal nem gondolt, minthogy a tudományokat kedvelte és azoknak édességek vele minden keserűséget elfelejtetett."

Dugonics csak nehezen tudja megszokni a szerzetesi rend szigorúságát, kötöttségét. Erről tanúskodik önvallomása, az "Ecloga, qua Damon et Menalcas" c. latin költemény kéziratának utolsó oldalára írt érdekes magyarul írt sora "Noha mégis Magyarok között kell gyötrődnöm". Már Lugosi Döme is fölfigyelt erre a sorra, és két értekezésében^{31.} úgy beszél erről, mint az író sóvárgásáról a kötetlen, szabad élet irányában.

III.

1756 októberében kerül Privigyére noviciusnak. Privigye szlovák környezete, teljesen idegen levegője nyomasztólag hatott az ekkor már érzelmeiben a hazulról hozott szegedi örökséggel teljesen magyarra nevelődött Dugonicsra. De sokkal komorabb hatással volt rá a rend levegője, szerzetesi szigorúsága, nemcsoda, ha a szabad élethez szokott Dugonics visszasírja a nagyszerű gyermekkori élményekkel teli szegedi éveket. Szokatlan lehetett még Dugonics számára az a nemesi atmoszféra, amely a szegedi paraszti élményekkel teli polgárgyerek itt a rend vezetői és rendtársai részéről körülvethetnek.

Ez a levegő nem is maradhatott hatás nélkül, a gyermekkori élmények keverednek az újakkal, és lassan kezd kialakulni magatartásának az a magja, amely élete végéig jellemzője lesz: a magyar nemesi élet, politikai gondolkodás követése, a nagyon sok konzervatívizmussal keveredett hazaszeretet, a hazája határán túl nem nagyon látó, önámító magyarkodás. Dugonics pályája itt kezd elkanyarodni attól az uttól, amelyet Csokonai, Fazekas, vagy Katona járt végig a népiességet tekintve. Eddigi műveltsége,

élményanyaga, környezetvilága számára is lehetőséget nyújt, hogy kifusson egy polgári, vagy ha nem is polgári, de a nemesi világot radikálisan bíráló írói életpálya felé, azonban az őt körülvevő nemesi atmoszféra erősebbnek bizonyul, mint a semmilyen hagyományra nem támaszkodó polgári öntudata, és lassan, fokozatosan mindjobban azonosítja magát ezzel a nemesi politikai koncepcióval. Ez az azonosulás olyan nagymérvű lesz, hogy élete egy bizonyos szakaszán, a delelőn túl, külső formák tekintetében is kötni akarja magát ehhez a nemesi világhoz, és hosszú, de eredménytelen harcot folytat öccsével együtt a magyar nemesi cím elnyeréséért. Dugonics paraszti népiessége, amit még Szegedről hozott, itt a piarista rendnél fonódik össze a nemesi parlagonassággal. Ennek a sajátos helyzetnek köszönheti, hogy népiességében megtalálhatók külső jegyek tekintetében a vaskos, parlagias vonások, felfogásában pedig a patriarchális jegyek. Így jut közel Gvadányi népiességéhez, bár nagyon sok tekintetben népiessége több lesz, mint Gvadányié. Nála sok ~~egy-
szerű és tiszta paraszti vonást találunk, sőt a felvilágosodás~~
egyes tételeinek jelenlétét is észlelhetjük.^{31-32.} Szeged után a noviciátusságának ideje a legdöntőbb a dugonicsi arculat kialakulása szempontjából. Itt érik azok a rendkívül bonyolult és összetett hatások, amelyeknek vizsgálatára külön-külön is ki kell térni.

Itt bontakozik ki a történelem iránti rendkívüli érzéke, nagyrészt kétségtelenül a kor történelem felé fordulásával magyarázhatóan és természetesen azoknak a személyeknek személyes hatásán keresztül, akikkel mint diák ezekben az években érintkezett. Tudjuk azt, hogy az Anonymus kiadása, vagy később Horányi Kézai kiadása, továbbá Sajnovics Demonstrációjának megjelenése az ébredező nemzeti öntudat figyelmét óriási mértékben fordítja a történelmi, elsősorban nemzeti történelmi, ezen belül pedig a honfoglalás,

vagy a magyar őstörténeti kérdések felé. Ez alól a hatás alól Dugonics sem vonhatta ki magát, de már jóval előbb, mint diák Prielszky Mihálytól tanult³³ lelkesedést az eddig igen mostohán kezelt történelmi kérdések iránt. Csász Imre³⁴ jegyzi meg Prielszkyvel kapcsolatosan, hogy diákjaiban a hazai történelem iránti rajongás tüztét ő gyújtotta fel. A régi magyar nyelvi és történelmi kérdések felé való fordulást segíti két rendtársa, Hájós István és Horváth Benedek,³⁵ akiknek neve már rég feledésbe merült, ugyancsak ezekben az években ismerkedik meg Desereiczky Ince³⁶ piarista magyar őstörténeti munkásságával, amelyről meleg elismeréssel nyilatkozik teológus korában írt elmélkedésében, és amelyet Etelka című regényében is idéz.³⁷

A történelem felé fordulás mellett a piarista rend szabadabb szellemű iskolapolitikája, az új kor követelményeinek a parancsoló szükségszerűsége³⁸ból való behódolás a piaristák részéről lehetővé teszi, hogy Dugonics a rendi korlátok között megnyilvánuló felvilágosodással is összetalálkozzék.³⁸ Nem sokkal több ez az összetalálkozás, mint amennyire a kor nemesi világa találkozott az új eszmékkel, mégis fontos, mert Dugonics nem egy művében nyomát találjuk, ha néha eltorzított formában is a felvilágosult törekvéseknek. Ezek a törekvések kapcsolják őt Bessenyei magyar nyelvű programjához, a felvilágosultak által kedvelt jó király és gonosz tanácsosai motívum átvételéhez, a természettudományi tárgyak kedveléséhez. Kétségtelen tény, hogy felvilágosodásban nem megy túl a piarista rend által megszabott kereteken. Legjobb barátai azokból a lelkes piaristákból tevődnek össze, akik a felvilágosult nézetek leghívebb követői, hirdetői. Barátai között ott találjuk Benyák Bernátot, Koppi Károlyt, Pálya Istvánt és Perczel Imrét. Csaknem valamennyi méltatója megjegyezte, hogy egész életén keresztül

szemben állt a jezsuitákkal. Ez a szembenállás nemcsak egzisztenciális okokból magyarázható, hanem a két rend szelleme közötti különbségből, Dugonics sokkal felvilágosultabb gondolkozásából is. Olyan elfogultsággal viseltetik az ex-jezsuitákkal szemben, hogy még a baráti köréhez tartozó Katona Istvánnal, Weisz Ferencével, Sajnovics Jánossal szemben sem tud tárgyilagos lenni.

Ez a korszak az, amelyik kényszeríti az új eszmék befogadását, s a piaristák hajlékonyabbnak bizonyultak a legtöbb szerzetes rendnél, és engedményeket is tesznek az ilyen irányú követelményeknek. Így honosodnak meg, ha nem is minden ellentmondás nélkül a piarista iskolákban a felvilágosult gondolkodók eszméi, illetve ezeknek megszelídített formái. Leibnitz, Spinoza nem a legkedvezőbb fogadtatásra talál ugyan még náluk, ezzel szemben Lock, Hobbes tanai már tekintélyelvnek számítanak. Sok követője van Descartesnek. Benyák Bernát és társai lelkesedéssel csatlakoznak Newton filozófiai tételeihez. Newton tisztelője Dugonics is.³⁹ Míg a jezsuiták elvetették a nehézségi erő és tömegvonzás elméletét, addig Benyákék is híveivé szegődnek. Ugyanigy bevonul Wolf is a piarista iskolába.⁴⁰ Cörver Elek, aki Nápolyban és Rómában tanult, hozza magával az új filozófiai tételeket, és az ő nyomában honosodik meg a piarista iskolákban. Dugonics büszkén dicsékszik, hogy Newton féle filozófiát és Wolf szerinti matematikát tanul.⁴¹

Érdekes összevetni a piaristák magatartását a többi, főleg a jezsuita rend magatartásával ebben az időben. Míg a jezsuita iskolákban a tanítás szigorúan kötődik a vallási jellegű tárgyakhoz, addig a piaristák egy sor gyakorlati tárgy oktatását valósítják meg. Történelemből továbbmennek az államalapítás koránál, /a XVIII. században csak idáig volt szokás tanítani a történelmet/, és Mátyás-ig tanítják a magyar nép történetét. A kör követelményeinek megfelelően itt is engedményeket tesznek. A jezsuitákkal szemben a

piaristák valamivel szabadabb szellem képviselői.⁴² Mindez természetesen az egyház keretein belül történik. Jelentőségét nem szabad eltuloznunk, annyi azonban mindenestre tény, hogy egészen más levegőt honosított meg iskoláinkban ez a rend, mint a jezsuita rend.

A piarista rend első korszaka kb. a szegedi iskolaalapításig tart. Erre a korszakra ez a szabadabb szellem /rendi keretek között/, továbbá a rend magyarra válása a jellemző.⁴³ Az 1740-es évektől kezdődően a rendben belül erős nacionalizmus jelentkezik, ami megnyilvánul többek között olyan külsőségekben, hogy a nem magyar nevű rendtagok csaknem valamennyien magyar hangzásúra változtatják nevüket, de érvényesül a rend iskolapolitikájában is, a magyar nyelv, történelem és irodalom intenzívebb oktatásában.⁴⁴ Ezzel egyidőben a polgári szellemet háttérbe szorítja egy erős nemesi és nagypolgári hatás. A kezdetben csaknem teljes egészében szláv, főleg szlovák, lengyel, polgári vagy paraszti származású rendtagokat magyar nemesi, sőt egy-két esetben arisztokrata származású rendtagok kezdik mind nagyobb mértékben fölváltani. Ezzel a váltással természetesen együtt jár a nemesi szellem betörése és térhódítása is.⁴⁵ A rend magasabb tisztségébe nemes vagy arisztokrata származásúak kerültek, ugyanígy a külföldi iskolákra sem az arra legjobban rátermetteket küldik. A piarista rend fejlődése a század közepétől kezdve lassan kezdi magára ölteni a köznemesi politikára jellemző nagyarkodó, kuruckodó, és az ezzel együttjáró bizonyos mértékig önámító politikai magatartást, az "Extra Hungaricum non est vita, si est vita non est ita", elvét.

Az indulás éveinek élményanyaga.

Dugonics érdeklődési köre ebben az időben végtelenül tág. Az élet legkülönbözőbb területéhez tartozó kérdések izgatják. Elég csak egy futó pillantást vetni Dugonics könyvtárának jegyzékére^{46.} és tapasztalhatjuk, hogy a legkülönbözőbb "jogi" könyvektől, "filozófiai" művektől kezdve, "történelmi" könyveken át a "városrendezésig" vagy "salétromfőzésig", továbbá a "halhējjas fűzőknek ártalmas voltaig" minden érdekli.

Diákkorának irodalmi élményanyagát a latin klasszikusok jelentik. Sokat olvas főleg Vergiliustól, Horatiustól és Ovidiustól. Műveltségére a későbbiekben is jellemző lesz ez a latinos jelleg. Ebben is hasonlót mutat a kor nemesi világával, bár az ő latinos műveltsége nem felszínes, mint a kor nemesiségé, hanem elmélyült, és nem annyira jogi vonatkozású, sokkal inkább irodalmi.

Amit magyarul olvas, ott sem tér el a nemesi ízléstől. Kedvenc költője Gyöngyösi. Gyöngyösi költészete egyik legfontosabb hatást jelentette Dugonics számára. Gyöngyösire vonatkozóan elfogadta a kor nemesi értékkritikáját, amely a Pázmány-Gyöngyösi vonalban látta nemzeti irodalmunk fejlődésének fő vonalát, lelkesen csatlakozott ehhez a Gyöngyösi-kultuszhoz. Első verskísérleteitől kezdve érezhetjük Gyöngyösi iránti megkülönböztetett tiszteletét, mert nemcsak formát /négyesarku tizenkettes/ hanem sok esetben szó szerinti tartalmat is átvesz tőle /Téténynek ékessége stb./. Jellemző Dugonics Gyöngyösi tiszteletére, hogy a század végén kiadja Gyöngyösi műveit, erről a kiadásról jegyezte meg Kazinczy, hogy többet értett, mint használt vele.

Mégis úgy érezzük, és az általa olvasott művek is azt tanúsítják, hogy diákkori éveinek élményanyagát elsősorban

az antik irodalom, Gyöngyösi a széphistóriák és heroikus német regények jelentik. Irodalmi olvasmányaga nem sokban különbözik a kor nemesi, az akkori átlagizlésű emberek olvasmányanyagától. Szereti másolni olvasmányait, ezzel is hódol a kor nemesi divatjának. Valószínűleg ekkor másolta a Szegedi Somogyi Könyvtárban található Tirusi Appolonius bujdosásának történetét,⁴⁷ melynek ismeretlen szerzője valamikor a század közepén szerezhette művét. Bármennyire is vonzódott Dugonics az antik irodalomhoz, mégis azt kell tapasztalnunk, hogy Homeros, Vergilius művei mellett, nagy gyönyörűségét leli az antik történetek ponyvaszerű átdolgozásában. Dugonics érdeklődése ekkor még nem az írónak az érdeklődése, hanem az olvasónak, vagy a pedagógusnak. Ha tollat vesz kezébe, itt még nincsenek szépirói szándékai, hanem csak gyűjtőszándékok vezetik. Ehhez a gyűjtőszándékhoz a későbbiekben váci, majd medgyesi tanárkodása idején egy pedagógikus igény is csatlakozik.⁴⁸ Szerb Antal említi a Magyar preromantika c. tanulmányában, hogy Dugonics előszeretettel fordult a lecsúszott irodalmi termékek, elsősorban a ponyvairodalom felé. A kor ponyvairodalmát a német hatást tükröző heroikus regények és mellettük a széphistóriák, a históriás énekek képviselték. Argifus mellett Telemakos, Vida György históriája a Fortunatus mese tartoznak ifjúkori olvasmányai közé. Az Etelka c. regényében a budai fonólánnyok száján kelti életre ezeknek az éveknek az emlékeit.⁴⁹ Ezeket a históriákat nem sok választja el a népmesétől, s valóban keverednek is a népmesével, nemcsak a valóságban, hanem Dugonics ifjúkori élményanyagában is Tündér Ilona és Hamupipőke, a Tátos-ló és Argifus királyfi egyaránt helyet kapnak.

Igaza van Szerb Antalnak amikor azt állapítja meg, hogy Dugonics szeretettel merült el a szerinte "alsóbb" irodalomban, de Szerb Antal nem veszi észre, hogy Dugonics sokkal összetettebb,

semhogy az "alsóbb" irodalomnál megállna. Láttuk és majd látni fogjuk, hogy Gyöngyösi hatása egész életművében kimutatható, Gyöngyösi mellett ismeri Pázmányt, Benicki Pétert, Kisvicsai Pétert, Decsi Jánost.⁵⁰ Olvassa Amade és Faludi műveit, megismerkedik Balassi Bálint verseivel. Ezekkel az írókkal való találkozása nem múlik el nyomtalanul felette. Hatásuk sokhelyütt kimutatható és éppen egyik első irodalmi megnyilatkozásánál, a fiatalokori versgyűjteményénél.⁵¹

Ugyanakkor hatással van rá a kor divatos, nemesi bókvers-költészete. Ez a humanista sablonokból táplálkozó barokkos bókoló-költészet a kor egyik legjellegzetesebb műfaja volt, nemcsak a köznemesi élet adott lehetőséget terjedésére, hanem a papi, szerzetesi pálya is. A piarista költők Dugonicsig már komoly hagyományokra visszanyúló bókköltészetet hoztak létre.⁵² Ezt a hagyományt Mősch Lukács alapozta meg. Mősch mellett Szavkovszky, Halápy, Kácsor és Koricsányi⁵³ azok a piarista "mesterkedők" akiknek költészetét ismeri a fiatal Dugonics és felhasználja egyes motívumaikat saját verseinél.

A kifejezetten szépirodalmi hatások mellett ezekben az években a legerősebb Dugonics filozófia felé fordulása, az új filozófiai áramlatok nem maradhattak rá hatás nélkül. A két Cröver testvér hozza Olaszországból magával, és 1760-ban már Nagykárolyban Dugonics is ezt tanulja.

Dugonics filozófiához vonzódásának hű bizonyítéka két első nyomtatásban megjelent műve is.⁵⁴ Mindezekkel együtt sokat foglalkozik jogi kérdésekkel is. A jogi érdeklődés hagyományos a magyar nemesi életben. Dugonicsnak ez az arca nem különbözik semmiben sem a magyar köznemesi arculattól. Könyvtárában igen sok jogi vonatkozású könyvet találunk, ezek a könyvek a hagyományos jogszokásokat tartalmazzák, különösebb újszerűségekre való törekvés

nincs bennük.⁵⁵ Sokkal inkább érdekes számunkra az a történelem felé fordulás, amely itt a diákevek alatt nyer olyan ösztönzést, amivel a későbbi évek során a nagy történelmi regényeit fogja majd alkotni. Ebben az időben kezd hozzá kifejezetten történelmi művek megírásához is. Az a sok történelmi vonatkozású könyv, amit könyvtárában találunk, a történelem legkülönbözőbb korszakai iránti érdeklődésről tanuskodik, de leginkább a magyar őstörténet iránti érdeklődéséről.⁵⁶

A felvilágosodás hatása Dugonics és a kor vallásos életére

Az irodalmi érdeklődés mellett, más irányú tájékozódást is felfedezhetünk Dugonicsnál. Előszeretettel foglalkozik filozófiai és történelmi kérdésekkel. Filozófia iránti érdeklődése főleg a diákevekben még az irodalmi érdeklődést is háttérbe szorítja.⁵⁷ Az új filozófiai törekvések megnyerik tetszését, és baráti körével együtt /Benyák, Koppi/ lelkes követője azoknak. Tulajdonképpen nem csatlakozik egyik filozófiai irányhoz sem,⁵⁸ saját magát eklektikusnak szeretné nevezni, mégis azzal, hogy elveti az egyház hagyományos filozófiáját, a skolasztikát, hogy helyt ad filozófiájában a kétkedésnek, ezzel a felvilágosodás irányába tájékozódik.

A vallásos világnézetnek ez az indirekt revíziója nemcsak Dugonicsnál, hanem legtöbb szerzetestársánál is megtalálható. Külsőségekben nem távolodik el ettől a vallásos világképtől, azaz megmarad a szerzetben, miséket mond, imádkozik, szentbeszédeket mond, egyszóval látszatra betartja az egyház valamennyi törvényét, előírását, de csak a formalitások tekintetében. De eltávolodik ettől a vallásos világképtől akkor, amikor az

istenhitet, illetve a szerzetesi és papi voltából adódó vallásos világképet kellene élete egyetlen központi problémájának tekinteni. Mint szerzetesnek egyetlen életoéljének kellene lenni, fel kellene olvadni egy istén iránt érzett szeretetben, továbbá ha a világról, az életről, a lét és nemlét kérdéseiről vall, koncepciójának középpontjában egy katolikus istenhitnek kellene állani. "zzel szemben miről tanuskodnak művei? Műveinek központi problematikája csaknem valamennyi esetben vagy a dicső nemzeti multunkból való meríteni vágyás,⁵⁹ vagy erkölcsi okulás regényhőseinek, drámahőseinek sorsából, azonban ez az erkölcsi okulás sohasem vallás erkölcsi. Műveinek megírásánál sohasem az a szándék vezeti, hogy olvasóit elvigye egy katolikus vallási világképbe olvadás életfilozófiájához, hanem csaknem minden esetben világi kérdések, elsősorban hazafias problémák megértéséhez akarja közel vinni olvasóit. Az is igaz, hogy finoman elkerüli azokat a buktatókat, ahol nyíltan szembe kellene fordulnia vallási tételekkel. Magatartása az eklektikus filozófus magatartása; elfogadni és megtartani az egyház törvényeit látszatra, mert ellenkező esetben sok fölösleges /szerinte/ zaklatásnak teheti ki magát, és ez kényelmetlen, de az életről vallott fölfogásában követni kell azokat az elveket, amelyeket emberileg legjobbnak, leghelyesebbnek tart, azaz megadni istennek, ami istené, császárnak, ami császáré.

Távol áll tőlünk még a gondolata is annak, hogy Dugonics világnézete cinikus világnézet lett volna. Ellentmond ennek rajongó, szenvedélyes egyénisége. Maga a kor volt eklektikus, és Dugonics csak a korának gyermeke. Ez a kor kétféle úton is elvezethette vallásos világnézetének korrekciójához. A saját rendjén belül látnia kellett, hogy az egyház legfőbb vezetésében

különösen a legmagasabb főpapi méltóságokban egyházi és vallás-
erkölcsi szempontból nem az arra legérdemesebbek kerültek,
hanem az előkelő származásúak, vagy a legjobb összeköttetésekkel
rendelkezők. Így az előkelő rendtagokkal szemben tanúsított kivétele-
bánásmód szükségképpen a régi szerzetesi egyformaság megbontására
és az egyöntetű fegyelem megrendülésére vezetett. A hajdani rendi
egység tűnedezni kezdett. Az alacsonyabb származású atyák nem
azt nézték, hogy főrangú társaik magasabb műveltségükkel és
szélesebb látókörükkel a rend egyetemének szellemi emelkedését
mondítják elő, hanem a nekik nyújtott minden kedvezésből csak
a maguk mellőzését és háttérbeszorítását érezték ki. Érthető volt
tehát, ha tele voltak miatta keserűséggel és elégtelenséggel. 60
Ez a szellem természetesen éreztette hatását az egyszerűbb
papság körében és nagymértékben hozzájárulhatott azok kiábrándult-
ságának elmélyítéséhez. Ugyanakkor nem lehet tagadni a fel-
világosodás eszméinek hatását sem. A század közepétől kezdve
szinte máról holnapra megváltozik az egyház évszázados merev
skolasztikus szemlélete, különösen a jezsuita rend feloszlásával,
helytadva némi felvilágosult gondolkodásnak, szabadabb levegőnek.
Ez a megváltozott szellem az egyházi iskolák oktatáspolitikájában
mérhető le legjobban az 50-60-as évektől kezdődően. 61.

Maga az egyház is teret biztosít a felvilágosult nézeteknek,
hogy egyrészeről azokat megszeliidített formában a maga javára fel-
használhassa, és ezáltal kifogja a szelet a díz^emus és atheizmus
vitorlájából, másrészeről nem lehet tagadni, hogy nagyon sok
egyházatyá komolyan hitt abban, miszerint a felvilágosodás és
racionálizmus alkalmas lesz arra, hogy az eddigi östönös
vallásosság, a primitív ember babonás vallásossága helyébe az
észokokra alapozott tudatos vallásosság kerülhet, illetve

hittek a vallásosság filozófia útján való biznyithatóságában.

Benyák Bernát, Dugonics barátja, az egyik leglelkesebb híve a teológia és a felvilágosodás összehághathatóságának. Mint lelkes felvilágosult munkássága központi problémájának ezt tekintette.⁶² De amikor Benyák, Dugonics, Koppi és társaik erre az útra léptek, pont az ellenkező célt érték el. Minél jobban áttértek vallásosságukban az érzelmi alaptól az ész- alapra, a feltétlen hit elvét minél jobban az ésszel való megismerés elvével cserélték fel, annál jobban kétkedniük kellett, annál jobban rá kellett döbbsenniük, hogy olyan ellentmondásba keveredtek, amelyből csak egyetlen kivezető út van, a vallásos világnézet teljes fölszámolása. Ennek következetes véghezvitelére sem a kor nem volt alkalmas, sem lehetősége a kor emberének erre nem volt, különben nem a vagyontalan szegény alsópapságnak, és így meg sem kísérelték ennek a tételnek következetes végiggondolását, mert megéreztek a veszélyt, amit ez magában rejtett. Vagy ha megkísérelték, el kellett bukniuk, mint Koppi, akire börtön várt. Arra azonban elegendő volt, hogy több más járulékos elemmel együtt elvigyék őket a kétkedés útjára. Ez magyarázza Dugonics és nagyon sok társa kétféle arculatát, kétfajta életfölfogását, egyiket a külsőségek tekintetében, másikat belső emberi szempontból.

Első irodalmi kísérletek

Privigye, Nyitra /1758/, Nagykároly /1760/, Szeged /1761/, majd ismét Nyitra /1762/, e tanulóévek állomásai, de már a tanulás mellett a tanításból is kiveszi részét. A tanulóévek szigorú fegyelme, majd az első tanítások izgalmai mellett ezekben az években kezdő bongogatni szárnyait a fiatal író is. Ebből az időből való a Széchenyi Könyvtárban található kézirat

versgyűjteménye, amelynek egy részét Bálint Sándor közölte.^{63.}

A kézirat első lapjára nem Dugonics kezeírásával rájegyzett dátumból az 1760-63-as éveket olvashatjuk le, mint keletkezés időpontját. Ugyanez a bejegyzés olvasható a kézirat 24. lapján Dugonics kezeírásával is.

Dugonics mint fiatal diák hódolt az akkori nemesi szokásoknak, és a neki tetsző verseket kis könyvecskébe gyűjtötte. Életrajziról közül egyesek saját verseinek nésték e darabokat. Azóta már többen, Prónai^{64.} és Bálint Sándor^{65.} is bebizonyították, hogy gyűjtésről van szó. A másik tévedés e kis gyűjteménnyel kapcsolatban, hogy egyesek, pl. Endrődi^{66.} úgy tekintik ezeket a verseket, mint Dugonics csodálatosan szép népdalkísérletét, vagy ha fel is ismeri, hogy nem saját versekről van szó /pl. Prónai/, Dugonics néphez fordulását méltatja e kötetben, mondván, hogy felismerte a népdalok szépségét, és felgyűjtötte azokat. Pedig szó sincs népdalokról. Nem a népdal világa az amely élénk tárul e versekben, hanem a nemesi énekeskönyvek latinos műveltségét tükröző, az udvarló, bókversek hagyományos sablonjaiból összerótt, kissé cikornyás, túldisztított nemesi költészet világa.^{67.} E versek legtöbbször hiányzik a népdal keresetlensége, egyszerűsége, természeti képe, egyszerű, tiszta nyelve. Ehelyütt sok modorosságot, lomposágot, nehézkességet találunk bennük.

Saját kezétől származó alkotás alig található a kötetben, talán csak az első latinnyelvű dialogus, az Ecloga Jolas, melyet a hozzáfűzött szöveg szerint Nagykárolyban szerzett Metter Péter házfőnök tiszteletére és egy-két egyházi ének magyar nyelvű fordítása. Eredeti gondolatot azonban egyet sem találunk még a saját verseiben sem. Ezekben is a kor divatos bókoló költészetének sablonjait alkalmazza.

Az Ecloga Jolas abból a piarista hagyományból táplálkozik, amelynek szabályait Mösch Lukács foglalta össze az 1693-ban Nagyszombaton kiadott "Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta, sive poesis tota vitalis, docens, canens et ludens." c. könyvében. Mösch könyvét az ifjúságnak szánja, célja, hogy a verselést, költészetet megtanítsa. A könyv II. részében beszél a születésnapra, ünneplésre írandó versekről. Mintaként magasrangú főurakhoz írt üdvözlő verseket közöl.⁶⁸ A piarista költők a továbbiakban Mösch nyomában haladnak, így Szlavkovszky Benedek, akinek Keresztély Ágost esztergomi érsekhez 1715-ben írt, valamint Lipót főherceg születésnapjára írt bókoló versével az első követője, majd Halápy Konstantin, akinek művei Kácsor Keresztély és Horányi Elek személyén keresztül hatnak elsősorban. Kácsor maga az Opuscula Poetica Varia c. kéziratos gyűjteményében tükrözi legjobban a piarista költészet hagyományainak hatását. Ez a műve szelleme tekintetében hasonló a Dugonics fiatalkori dalgyűjteményéhez.⁶⁹ Benne ő is különböző személyek verseit gyűjtötte egybe, köztük a magáét is.

Dugonics gyűjteményében található versek nagyrésze ismert szerző Paludi, Amade, Balassi, vagy a kedvelt klasszikusa, Horatius alkotása, esetleg ismert egyházi ének.⁷⁰ A magyar és latin versek mellett találunk német és szlovák nyelvű verseket, illetve veretöredékeket. Ezeknek egyrésze nem Dugonics kezétől származik, hanem idegen kéz, későbbi bejegyzése. Találunk még néhány németnyelvű jegyzetet is.

Igen érdekes ez a gyűjtemény nagyon sok szempontból. Elsősorban azért, mert eligazít bennünket abban a nehéz kérdésben, hogy Dugonics az Etelka megírásánál, hogyan jelentkezhettek parlagi, patriarchális népiességek teljes fegyverzeteiben, segít a történelemszemlélet kialakulásának nyomonkövetésében is, és abban, hogy írásművészete milyen irodalmi hagyományokból táplálkozik

Népessége indulását lehetővé teszi a korábban vázolt szegedi évek élményanyaga, ez találkozik a piarista rendben belül található köznemesi parlagi, patriarcháli vonással, és itt Privigyén Nagykárolyban, kapcsolódik mindezzel Faludi hatása, amely ezekben az években egyenlőre csak olvasmányélményt jelent, de később mind jobban segít kibontakoztatni azt a népies vonalat, ami az Etelkáig vezet.

Faludi versei csak halála után 1786-87-ben jelentek meg, így Dugonics nyilván kéziratban ismerhette azokat,⁷¹ esetleg hallomásból hegyezhette le. A gyűjteményben Faludi "Nádasdi" c. versének egyik szövegváltozatát "Magyar" címmel közli Dugonics.

Vig tavaszkor a zöld pázsit virágokkal ugyan kél
Mert a téli rossz időknék dereitül már nem fél
Rosszáknak is szép illetlja be sok bánatot el vér
Csak az én szegény szívennek ő nap fényje jai nem
kél"

Faludi verse mellett Amadé versének közlése is arról tanúskodik, hogy Dugonics ifjúkori élményanyagában jelentős helyet foglal el a hagyományos költészet, az úgynevezett magyaros irányzat, hogy a maga élményanyagának a legjobb kifejezési formát ezen belül keresi, sőt Faludi, Amadé költészetének előzményét a Balassi költészetében keresi és találja meg.

"Jó vitések nints zöld /sic/fülrött szebb dolog a végeknél
Mert ha eljő a kikelet mellyben ember ugyan él
El megy a hó, dér és Tél
Zöld pázsit, és vetés kél
Kedves ez mindeneknél..."

Balassi versének ez a szövegváltozata valóban közel áll a lejegyzett Faludi vershez, vagy Amadé szövegéhez. Irodalomtörténetírásunk és Dugonics-kutatóink csak egy-két szóval intézték el ezt a veregyűjte-

ményt, holott jelentősége sokkal nagyobb. Bálint Sándor tanulmánya foglalkozik vele, először mélyrehatóan, és e tanulmány már segíti, hogy a legfontosabb tanulság, amivel a gyűjtemény szolgálhat, az, hogy Dugonics költészete gyökérének kitapintásához vezet el. Elvezet a piarista latinnyelvű bókvers-költészethez, mint egyik gyökérhez, továbbá a Balassi, Gyöngyösi, Ádame, Faludi irodalmi hagyományokhoz, mint másik gyökérhez, amelyen indulva jut majd el a maga népies útjára Dugonics.

A gyűjtemény jelentőségét növeli, hogy a kötetben találunk az akkor meglehetősen üldözött Rákóczi-féle szabadságharcot idéző kuruc verset is.⁷² Ez és több apró jel /egy nem sokkal későbbi történelmi munkája/⁷³ arra mutat, hogy Dugonics érdeklődik a Rákóczi-kor iránt. A Rákóczi-kultusznak bizonyos hagyományai voltak Szegeden és környékén. Nem lehetetlen, hogy hazulról hozta ezt magával, pl. Müller János főbíró Rákóczi melletti szimpátiája köszienert volt egész Szegeden,⁷⁴ Müller főbíró pedig az a személy volt, aki a nemzetiségi villongások idején a magyarság bizalmát élvezte, és aki a német érdekeket képviselő Podharaczky főbíróval szemben harcolt a város magyar közigazgatásáért, aki idegen /német/ származása ellenére a magyar érdekek legtüzeesebb hirdetője.

A "Bezerédi éneke" címmel közölt kuruc vers nemcsak a Rákóczi kultusz szemszögéből érdekes, hanem az író történelmi érdeklődésének kialakulása szemszögéből is. Dugonics történelemhez fordulását életrajziról II. József korára tesszik. Ezzel szemben a gyűjtemény kuruc versei, valamint a Szegeden található történelmi jelleget képező kéziratai⁷⁵ mutatják, hogy a hatvanas években már fejlődőben van. Kétségtelen, hogy első élményt hazulról hozta. A nemzetiségekkel megüzdelt Szeged állandó nemzetiségi harcai, a különböző nemzetiségek egymást gúnyoló szokásai, továbbá a Szeged környékén élő Rákóczi-hagyományok a történelmi problémák

felé fordítják Dugonics figyelmét. Ugyanezzel párhuzamosan fejlődik, bontakozik hasonló okokból kifolyólag nacionalizmusa is. Szeged vezető magyar polgársága minden eszközzel igyekezett megtartani vezető hatalmát. A nemzetiségekkel szemben türelmetlen magatartást tanúsított,⁷⁶ minden eszközt megragadott, hogy visszaszorítsa a számára veszélyessé vált nemzetiségeket.⁷⁷ Különösen a szerb és német rész ellen fordul, a sikeres harc érdekében összefog a dalmátokkal.⁷⁸

Szeged polgárságának nacionalizmusa így szükségképpen sok vonását tekintve azonosul a hagyományos magyar nemesi gőgös nacionalizmussal, és Dugonics számára csak megkönnyíti helyzetet a piarista rend nemesi atmoszférája sajátos magatartása kialakulásában. Népi, radikális oldalról nem kap ösztönzést, így teljesen a nemesi irányba tájékozódik. Ezt a nemesi irányhoz indulást mutatják a gyűjteményben felvett kuruc versek is.

Dugonics ekkor kialakuló ízlésére jellemző, hogy ezek a kuruc versek nem a szegénylegény népi vonalból, hanem a nemesi vonalból kerültek ki. Azonban érdemes felfigyelni rájuk, mert arról tanúskodnak, hogy Dugonics történelmi érdeklődése valóban ezekben az években alakul ki és egyáltalán nem érdektelen, hogy mindjárt a kezdetben a nemzeti történelmünk egyik legszimpatikusabb szabadságküzdelmének emlékét idéző versek gyűjtése felé viszi őt ezen történelemszeretet. A kuruc kort idézni nem paszta véletlen jelenség ekkor, hanem egyfajta politikai állásfoglalás is. Ebben a nemesi patriotizmusnak egyik korai jelentkezését kell látnunk, melynek gyökre nem a II. Józsefi abszolútizmusban, hanem Mária Terézia gyarmatosító törekvéseivel szembeni meginduló, majd fokozódó ellenállásban keresendő és amely bizonyos megszorításokkal vagy megszakításokkal talán egészen a kuruc korig vezethető vissza.

Végezetül egy igen fontos vonás, amire ez a gyűjtemény mutat; a világiasság, a világi irodalom és költészet felé fordulás. A noviciátus éveinek szigorú és rideg papi fegyelme, nem tudta lekötni teljesen, a Szegedről egy szabadabb és néphez közelebb álló szellemet magávalhozó Dugonics érdeklődését, és ezért diáktársaival együtt érdeklődéssel fordul a világi problémák felé, segíti őket ebben a kör fölvilágosult, világiass szelleme, a világi problémák előtérbenyomulása a vallásiakkal szemben. " későbbiekben ez fogja csaknem egész érdeklődését lekötni, alig hagyva teret az egyházi és vallásos problémáknak. Dugonics első irodalmi kísérletétől egészen haláláig megmarad ennél a világiass vonalnál. Ennek sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani, mint azt eddig bármely életrajzírója tette.

Ugyanebből a gyűjtő szenvedélyből és a klasszikus irodalmi élményanyagból magyarázható ennek a korszaknak egy másik irodalmi vonatkozása. A Szegedi Somogyi Könyvtár⁷⁹ egyik kéziratban egy fiatalkori Dugonics kézirat található, a rájegyzett dátum 1760. június 24-ében jelöli meg a kézirat keletkezését. A mintegy harminc-negyven oldalra terjedő kéziratban "Firusi Appolonius bujdosásának történet"-ét mondja el a szerző, aki semmi esetre sem Dugonics, valószínű, hogy ő csak lemásolta magának.

Vers-próza-dráma kísérletezések és a népiesség első jelei.

Írói pályafutása tulajdonképpen diákévei alatt az előbb említett hatások közepette indul. Első írói kísérletei közé főleg versek tartoznak. Nagykárolyban Alexis címmel szerez egy dicsérő bókverset Károlyi Antal grófhhoz a nagykárolyi piaristák pártfogójához. Ez a verse a fiatalkori dalgyűjteményében

található Ecloga Jolas cíművel egyetemben, amelyet Metter Péter nagykárolyi piarista rendfőnökhöz írt, a latin nyelvű dicsérő bókversek sorába tartozik. Forma és nyelv szempontjából vajmi kevés önállóság található ezekben a versekben. Már készenkapott sablonokat használ az író, nem élpény, hanem alkalom szüli.

Ide lehet kapcsolni az Ode című versét, amit Gusztinyi nyitrai püspökhöz írt. Valamennyi verse alkalmi vers, így természetesen magán viseli az alkalmi versek bélyegét: az álmánytelenséget és sablonok használatát. Kezdő költő, kezdő verseiről van szó, félig-meddig még a diák Dugonics versgyakorlatairól, nem is mérhetjük még ezeket komoly irodalmi mértékkel.

Latinnyelvű versköltészete a piarista költők Mösche, Halápy, Kácsor Keresztély, főleg az utóbbi latinnyelvű alkalmi kötetményei nyomdokain halad, betartva a Mösche által lefektetett ^{poetikai} politikai elveket. Ezzel szemben magyar nyelven írt verseinél nem ezekre a hagyományokra támaszkodik, hanem Gyöngyösi-re.

A latinnyelvűek mellett már néhány magyar nyelvű vers is jelzi az írói készülődést. Ezekben a versekben lehet legtisztábban érezni mesterének, Gyöngyösi-nek hatását. Átvesszi néhol Gyöngyösi egész verssorait, képeit, helyzetait, átkerülnek Gyöngyösi-versek egész részletei. Ilyen Gyöngyösi-re emlékeztető verse A párjától elvált magányos gerlicének óhajtozó szavai c. Gyöngyösi négyes rimelhelyezése mellett az egész vers hangulata, egyes motívumok átvétele mutatja az idegen inspirációt. Ennél a különben nem nagy igényű versnél valamivel sikerültebb, de semmivel sem önállóbb a Kertésznek és Pillének beszélgetése c. verse.

Első igazán tudatos írói alkotása, hol már az igényesség nemcsak tartalmi, hanem formai jegyekben is megmutatkozik a Téténynek ékessége c. hosszabb verse. Az előbbi versével együtt

est is a nyitrai teológia elvégzése után írta.⁸⁰ A nyitrai évek után Vácre került Dugonics, az 1765-66. tanévet tölti itt, miközben tanítja Dezeri Rudnyánszki József fiát. A következő évet már az erdélyi Medgyesen tölti a költő, de kedves tanítványának, Rudnyánszkinak szülei meghívják tétényi kastélyukba a nyári szünidőre.⁸¹ Ebből a tétényi tartózkodásból születik meg a Téténynek ékessége. Fiatalkori verskísérletei közül kétségtelenül ez a legsikerültebb, és ez nem kis mértékben Gyöngyösinek köszönhető. Csaknem valamennyi verssorát Gyöngyösi Charikleájából és Kemény János emlékezete-ből veszi.

Dugonics Téténye, a magyar irodalomban elég ritka "cento" eljárásra emlékeztet,⁸² ami alatt olyan költői versformálást értünk, amikor egy költő különböző verssorait úgy rakjuk össze, hogy abból egy egészen új költemény keletkezzék. Bármannyire is átveszi szószerint Gyöngyösinek verssorait, igazi költemény mégsem kerekedik ki művéből. Leírásai nehézkesek maradnak, fárasztó egyhangúságukban nem sok színt, változatosságot, egyéniséget tud vinni. Nyilván Dugonics számára idegen lehetett a műfaj, idegen a magára erültetett Gyöngyösi stílus, de leginkább idegen lehetett a szegedi polgárivadék számára a kastély lakóinak franciás fényűző pompája, a majdnem rokkokóhoz közelálló szelleme, ezért nem tud életet vinni a meglehetősen terjengős leírásba.

A vers ott kap lendületet és egyéni színezetet, ahol áhængedi mesterének, Gyöngyösinek kezét. Ilyen ~~rész~~^e a pince leírása. Ez a rész kevéssé fárasztó, mitológiai elemekkel megtűzdelt, mint az előzőek, és arra is utal ez a rész, hogy mennyire nem volt igazuk a piarista életrajzíróinak, amikor Dugonicsból csak a papos mozzanatokot ragadták ki. Dugonicsnak nagyon is volt érzéke a világias dolgok iránt, sőt azoknak élvezetét sem tagadta meg.⁸³

"Köss tsomót eszeden itten édes Musám

Ez irásom után hadd-el hadd itt van ám

E lyuk faregóját Nem tudom nám mondám

Sugd meg azt-is; mikor? maid meg köszönöm ám."

Ennél a résznél találunk először utalást az ősi magyar multa és itt jelentkezik a többi műveire annyira jellemző naiv tudálékoskodás, etimológizálás.^{84.}

"Elsőben-is tehát azt köll észre venni

Hogy ahol Tétény van ott köll vala lenni

Potentianának, 's-azt-is hozzá tenni

Hogy Kronikáinkba köll ezekért menni.

Potentianának nevét abba hagyták

Midőn hét Kapitányt e helyen levágták

Ezek' Tetemérül Tetemnek hivatták

E' nevet az után Tétényre forgatták.

Bizonyságom ebben Tabaid-közi Térség

Nem messze Téténytől egy hosszú mezőség

Itten fekszik Keve Oszlop az erősség

Erre tanít minket a gondos régiség.

El-is hidd, hogy Tétény Temérdek Hasznával

Nagyra ment fel mindég Tágas Határával

Határában termő sok féle javával

Egy ur alatt vala régen ő Budával.

Ezek azok a részletek, amelyek a későbbi Dugonics felé vezetnek bennünket. ^{Ezeknek} ~~Ezek~~ a ^{eknek} ~~résznek~~ friss, eleven, életszerű leírásai kárpótolnak bennünket a sok terjengős, nehezen érthető, mitológiai ^{képekkel} ~~teletűzdelt~~ részletekért. Dugonics nem jelenik meg ebben a versben sem igazán, a maga vértetében, még nagyon sok a Gyöngyösire és a korabeli nemesi bókversekre emlékeztető,

nagyon sok latinsággal átszótt, cifraság, modoros túldíszítettség, de már egy-két vonással jelentkezik az Etelka és a többi regény népies írója is.

Bár ellentmondásosnak tűnik, de a barokkos elemekkel tüzelt Tétény egyenes folytatása a Medgyesen írt és eddig eléggé elhallgatott A férfiak és asszonyok c. verse. Nem a barokkos elemek folytatása, hanem a Tétényben ~~elcsúszott~~ ^{először} jelentkező népies elemeké, és már egy újabb lépés efelé az irány felé, hiszen ez a vers már a nemesi udvarházak pipafüsttől nehéz férfiszobáira emlékeztet meglehetősen pajzán tartalma, vaskos humora, hangja és tónusa szempontjából. A másik igen érdekes momentum számunkra ennél a versnél, hogy a nagyon is világi dolgok kerültek előtérbe, hogy ebben a versében sem papos mozzanatról van szó. Korántsem akarjuk ezzel a vers tényleges értékét emelni, csupán a már említett Dugonicsi arculatra szeretnénk ismételten felhívni a figyelmet.

Dugonics nem lesz jobb költő, mert vaskos, de a kor valósága szemszögéből tekintve ezek a vaskos tréfák ugyanúgy hozzátartoztak az akkori nemesi világhoz, különösen a vidéki nemesi világhoz, mint a latinos jogászok műveltség. Költőibb tehát nem lesz, de a nagyon is világiasan gondolkozó emberi voltából annál többet elárul ez a vers, és elárulja azt is, milyen mértékben tette magáévá a nemesi világ életformáját, a stílus pedig azt, hogy mennyire mélyült el népiessége.

Az igazi népies Dugonicshoz egy másik mű vezet majd bennünket, amelyik műfajilag a versnek és a prózának keveréke: A Trója veszedelme és ennek folytatása az Uliissesznek történetei

Dugonics igazi területe a próza. Itt találja fel igazán önmagát, de csak akkor ha magyar nyelvű prózát ír. A latinban mindig ünnepélyes és mesterkélt marad, ugyanígy ünnepélyes és

~~és~~ mesterkélte, ha verset ír. Megköti őt a vers formája és a latin nyelv klasszikus multja. Igazán felszabadultan csapongani csak a magyar nyelvű prózában tud. Olyan ő is, mint az egyszerű paraszti mesélő, neki is a kötetlenebb formában oldódik fel nyelve, kap szárnyakra mesélő kedve.

Kezdetben prózája is latin nyelvű. Iskolai tanulmányairól latin nyelvű jegyzeteket készít.⁸⁵ Levelzésének egy részét latinul bonyolítja le, és latinul írónak az ekkor készült életrajzi feljegyzései is.⁸⁶ Az első nyomtatásban megjelent műve is latin nyelven készült, amikor Nagykárolyban befejezi filozófiai tanulmányait, első tanítási gyakorlatra hazakerül szülővárosába, Szegedre. Anyja ekkor már nem él, haláláról édesapja egy igen szép levélben értesíti. /Érdekessége ennek a levélnek, hogy édesapja csak pár hónap elteltével írja meg benne fiának édesanyja halálát./

1761-ben jön haza, és ekkor egy ajándékot hoz szeretett városának: az első nyomtatásban megjelent művét. Ezt a kis 28 oldalas tanítási célt szolgáló filozófiai és matematikai vitatételeket tartalmazó füzetecskét Bálint Sándor fedezte fel 1933-ben a Szegedi Ferencesrendi Könyvtárban.⁸⁷ Azóta Lugosi Döme is rábukkant egy újabb példányára.⁸⁸ A mű címe a kor divatjának megfelelően meglehetősen hosszadalmas, terjedős:

"Propositiones

ex universa philosophia selecta, quas Nomini Senatus, populiue liberae, regiaeue civitatis Szegediensis, viris nobilitate, et opibus eximiis amore communis boni, fide erga regem, pace, et bello semper claris Fundatoribus scholae piarum munificentissimus in testimonium, pietatis, atque observantiae dicatas publice propagandas exponit.

M. Andreas Dugonics A S Angelo Custode, ex
intstitutionibus P. Paulini L i h a n A Nativitate B.MV.
Anno MDCCLXI. Die...Szegedini.

Magno-Karolini Impress. per Stephanum Pap."

Amint az a hosszú címből is kitetszik, Szeged Szabad Királyi Város polgárságának ajánlja ezt a könyvecskét, amelyben szegedi próbatanításának filozófiai és matematikai tételei találhatók. Ekkor mondott el egy latin nyelvű beszédet is, amelynek szövege szintén ránkmaradt, ebben többé-kevésbé ugyanazt mondja el hosszú lére eresztve, amit röviden a könyve ajánlásában mondott: bókol a szegedieknek, és bókol Tapolcsányi Gergelynek, tanítómesterének, barátjának.^{89.}

Itt Szegeden írja a drámatörténeti szempontból nagyon érdekes magyar nyelvű iskoladrámáját.

A Szegedi Somogyi Könyvtár kéziratos Dugonics-anyagában^{90.} találhatunk egy címnélküli magyar vígjátékot, amelyet a hozzá írt dátum szerint 1774. június 17-én Szigeten fejezett be. Lugosi Döme sokáig azt feltételezte,^{91.} hogy ez volt az a szindarabja, amelyet szegedi tanárkodása idején előadatott diákjaival. Azóta már tudjuk, a szegedi darabja nem ez volt. Nem valószínű, hogy ennek a darabnak Dugonics a szerzője. Az eddigi kutatások tanulsága szerint Dugonics 74-ben nem járt Szigeten, sőt egyáltalán nincs adatunk arra, hogy Dugonics Szigeten tartózkodott volna. Valószínűbbnek látszik, hogy ezt az igen erős Moliere hatást tükröző vígjátékot Dugonics csak lemásolta. A Szegeden írt darabját sokáig elveszettnek hitték, csak 1939-ben került elő, amikor is Diósi Géza a csépai plébános hagyatékában megtalálta.^{92.} A darabot, melynek címe: Vita, Resque Gestae Josephi Aegyptiaci

1762. júniusában adták elő diákjai. A szindarab magyar nyelvű szövegét, hogy diákjai nyelvismeretből is tanúbizonyságot tehessenek, német és latin nyelvű párbeszédek tarkítják.

Ez is, mint valamennyi szindarabja, átdolgzás, jelentősége magyar nyelvűségében található. Ő maga is büszke arra, hogy Szegeden ő írt először magyar nyelvű szindarabot. Kezdődő, ébredező, nemzeti öntudatának első fellobbbanását láthatjuk ebben a büszkeségben. Azóta tudjuk, hogy Dugonicsot megelőzően már játszottak Szegeden magyar iskoladramát,⁹³ Percezl Imre piarista darabját, Dugonics érdeme nem kisebbedik, mert így is egyik úttörője a magyar nyelvű világi jellegű iskoladramának.

Dugonics népiessége szempontjából igen jelentős volt ez a szegedi tartózkodás. Régi emlékei felébrednek, felelevenedik és megerősödik benne a gyermekkorában megismert szegedi, magyar paraszti világ nyelve, hangulata. Most már mint érett férfi, majdnem kész tanár, fordul e felé a világ felé, és teremt vele ismét intenzív kapcsolatot szülein, rokonain, barátain keresztül.

Ennek a kapcsolatnak termékeny voltáról tanuskodik a feltehetően ebben az időben készült Körül gondolta, mint Práda a Barátok szánját c. rövidebb kis elbeszélése.⁹⁴ Ennek a népies ízű, humorral telített írásnak feltétlenül Szeged volt az élménytadója még akkor is, ha a mű később készült el, mint a szegedi tartózkodás ideje. Itt mutatkozik be először majdnem teljes vértetében a népies Dugonics, itt használja először tudatosan Szeged és környékének izes beszédét, kifejezésmódját.

A történet magja minden valószínűség szerint népi eredetű, Dugonics csak felgyűjthette. A rövid, tömör elbeszélés, végén csattanóval a ^{farce} farazokra emlékeztet.

Ezek az évek a népiesség indulásának évei is. Dugonics népiességének szakaszait vizsgálva látnunk kell, hogy más a

kezdet éveiben mint virágzása teljében, az Etelka megírásakor. E népiességnak három szakaszát különböztethetjük meg. Első szakasza a diákévek idejére esik. Itt népiessége még ösztönös népiesség, három élményanyagból táplálkozik: a hazulról, Szegedről hozott melékekből: ennek legszebb megnyilvánulása a Körülgondolta mint Préda a Barátok szénáját; táplálkozik továbbá azokból az irodalmi hagyományokból, amelyek ^Faludin, ^Amadén keresztül a Pázmányék hitvitázó irodalmáig nyulik vissza, Kisviczai, Decsi és mások példabeszédeiből, végzetül a kor köznemesi énekes-költészetének patriarchális világából és az e körül csoportosult patriota költészetből. Mindezek felhasználása ösztönös, az adott körülmények hatására következik be. E korszak kb. az 1770-es évek elejéig tart. 1770-82 közötti idő a második korszak, amelyre az átmeneti jelleg nyomja rá a bélyegét. Az ösztönösséget a tudatosság egy fajtája váltja fel. Ennek a kornak termékeiben az eposzokban, a Tudákosságban érezhető ez az átmeneti jelleg. A harmadik korszakot 1782-től, Révai felhívásától lehet számítani. Itt a tudatos népiesség teljes virágzása, alkalmazása és ennek a népiességnak végleges formában való megjelenése főleg az Etelkán keresztül, tapasztalható.

Az átmenet éve. A pedagógus író.

A dráma és próza kísérletezések egyik legtermékenyebb évének az 1765-66-og váci tartózkodása bizonyult. Dugonics ekkor végzi el a teológiát, ekkor szentelik fel pappá, és most már végérvényesen hozzákezdhet tanári munkájához.

Dugonicsnál, írói munkásságát tekintve, különösen a kezdeti időben rengeteg tanári vonást találhatunk. Nem egy műve megszületésében az a cél játszott döntően közbe, hogy minél tökéletesebben elősegítse diákjainak az anyag elsajátítását.

Ilyen pedagógikus céllal született meg a szegedi iskoladrámája és ilyen céllal készítette el Vácon Plautus Menechmusának fordítását, amit Szalbek Károly püspök előtt 1766-ban mutattak be diákjai.^{95.} A siker biztosítása érdekében színlapot is nyomtattak.^{96.} Emellett még számos, több munkájával is az iskolai oktatást igyekszik előmozdítani. Lefordítja diákjai számára Crispus Sallustiusnak Catilina könyvét, Fédrusz meséinek első könyvét. Itt kezd formálódni tanári egyénisége, amelyik a későbbiekben annyi sok színnel gazdagodik.

1766-tól kezdve Medgyesen tanít. Medgyesi működésére is ez a pedagógikus célzatosság nyomja rá a bélyegét. Horatius Arg poetica-jának lefordításával nem szépirodalmi célokat akart szolgálni elsősorban, mint ahogy a Világ hét csodájáról írt dolgozatával vagy latin nyelvű iskolai beszédeivel sem, hanem az iskolai oktatást.

Itt fog hozzá a vers és a próza, valamint az eposz és regény határmezsgyéjén járó eposzkisérleteknek: a Trója veszedelme és Ulixisestnek történetei megírásához. Ezeknél a műveknél fonódik egybe az író különböző érdeklődési köre. Itt találkozik a tanító cél a szépiró igénnyel, az irodalmi érdeklődés a történelmivel, a vers a prózával, klasszikus olvasmányélmény és Gyöngyösi örökség, naiv tudálékosság a népnyelv vaskosságával.

Először a Tapolcsányi Gergelyhez Medgyesről írt levele tájékoztat bennünket a készülő műről. Amikor 1769-ben ismét Vácra kerül, félretesszi és iskoladrámákat fordít. Csak amikor Nyitrára kerül tanárnak veszi ismét elő dolgozza át, osztja fejezetekre, készíti elő kiadásra. Az eposz első részét, a Trója veszedelmét 1774-ben jelenteti meg Pozsonyban Fűskuti Landerer Mihály költségére.^{97.}

Nyitrai tanári évei irodalmi szempontból a legterméketlenebbek közé tartoznak, alig írt valamit, inkább csak szentbeszégeket. Munkája csaknem teljesen az iskolai oktatásra és saját maga képzésére szorítkozik. Nyomtatásba csupán ~~egy~~ a filozófiai és matematikai vizsgatételeket tartalmazó füzetecskéje jelenⁱ meg. Ilyen füzetéről tesz említést Frónai Antal^{98.} és később Lugosi Döme.^{99.} Valószínű, hogy több ilyen kötetecske jelenhetett meg tőle, s ezek mintegy bizonyossággal szolgálnak az akkori évek odádó tanári munkásságáról. A Medgyesen elkezdett munkából csak a Trója veszedelme befejezésére jut ideje, az Uliasszinek ^{történetét} ~~utazásait~~¹⁰⁰ csak évek múltán készíti el és adja ki. Ugyszintén félreteszi a már Medgyesen megkezdett Argonautikorum libri-t,^{101.} egyetlen latin nyelvű regényét.

Első regény és eposzkísérleteinél, amint arra már utaltunk, csaknem teljesen kirajzolódik Dugonics népiességének képe. Ezt a népiességet nemesi népiességnek, patriarchális népiességnek, parlagi népiességnek szokta nevezni irodalomtörténetírásunk. E mellett a népiesség mellett még sokkal nagyobb teret kap ezeknél a regényeknél az antik irodalmi élmény. Görög és latin olvasmányélményei ezekben a művekben törnek a legerősebben felszínre, későbbi műveiben is érezhető hatásuk, de sohasem olyan intenzíven, mint itt. Közel a diákkorhoz, mint fiatal tanár maga is együtt tanul diákjaival, nap mint nap forgatja a klasszikusokat, s ezeknek hatása így elevenen érződik ezeknek az éveknek irodalmi munkásságában.

Dugonics történelemszemlélete

Ahogy Dugonics népiességét szakaszokra lehet bontani az alakulás fejlődésfokának megfelelően, ugyanúgy járhatunk el történelemszemlélete esetében is. Ennek is megvannak a maga

szakaszai, amelyek sokkal jobban kapcsolódnak a kor politikai hullámzásaihoz, mint irodalmi problémái. A XVIII. század főleg a közepétől kezdve mind nagyobb mértékben fordítja figyelmét a történelem, főleg a hazai történelem felé. ^{És} Egyrészt külföldi hatásra történik, de jobbára hazai kezdeményezésre. A felvilágosodás hatására megváltozik az iskolákban is a helyzet, a történelemtanítás terén. Az addig mostohán ~~tanított~~ ^{kezelt} történelem komoly súlyt kap. Segít a helyzeten, hogy Bél Mátyás 1735-ben Pozsonyban kiadta /Adparatus ad historiam Hungariae. Decas I./ majd 1745-46-ban a második decas két forrását és Schwandtner János György osztrák történésszel 1746-48-ban Bécsben /Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini/ I.-III. kötetét, benne az Anonymust is. Ettől kezdődően fokozatosan mind több és több kiadvány jelenik meg, elindítva a tudományos vizsgálódást.

Dugonics hazulról is hozott Privigyére, történelmi igényt. Szeged levegőjét uralta éppen a már vázolt nemzetiségi harcok miatt egy ilyenfajta igény, Rákóczi és kora sem volt elfeledve még. Noviciátusa idején a piaristák már áttértek a történelem intenzívebb művelésére. Prileszky Mihály tanárjáról már azt jegyzik ^k fel a rend történetével foglalkozó, hogy különös figyelmet szentelt a történelem tanítására. Hatással vannak rá Desericzky Ince őstörténeti munkássága, Hájos István és Horváth Benedek rendtársainak magyar történelmi és nyelvészeti munkássága. Mindez vegyül nála a felvilágosodás némi igényével, legalábbis egyes tételek átvitele esetében.

Mária Terézia uralkodását ő is dicsőnek látja, melyről alkalmi versei tanúskodnak, azonban a tétlenség, a nemesség tettekreptelensége őt is nyugtalansággal tölti el. Így fordul mind nagyobb mértékben a történelem felé. Ez első korszaka, míg a másodikban ^{hírvessz} tudatos alkalmazása következik be, pl. az Etelkánál.

Egy nép mindig akkor fordul saját történelme felé, amikor az idegen elnyomás felébreszti saját történelmi múltja megbecsülésének szükségességét. A történelmi fejlődés azonban koronként más és más képet mutat, más fejlettségi fokon áll a nép gazdasági és műveltségi színvonalát tekintve, szükségképpen más formákban nyilvánul meg a történelmi múlthoz való fordulás, vagy akár csak annak igénye is. A török idők fejlettebb viszonyai közepette a középkorból éppen csak kilépő és a különböző vallási nézetek között vergődő ember tudatában a történelmi igény erősen keveredik vallási színezettel.

A XVIII. század második felében sem sokkal fejlettebbek a társadalmi viszonyok, de már a felvilágosodás erősen egyházellenes hatása, és a polgárosodásnak ha még kezdetleges és nagyon sok ellentmondásossággal, de már megnyilvánuló igénye, bizonyos mértékig érezteti hatását. Ehhez járul még politikai síkon Mária Terézia leplezett formában megnyilvánuló magyarellenessége, ezek együttesen járulnak hozzá a kor történelemszemléletének kialakításához. Mária Terézia korának politikai elnyomása, magyarellenessége burkolt formában történt. Mária Terézia politikai intézkedései a nemzet önérzetét nem érinti, sőt az uralkodónő nem egy gesztusa tudatosan hűzeleg a nemzeti hiúságnak, azonban gazdasági téren már más a helyzet. A nemzetre mind nagyobb és nagyobb nyomás nehezedik, amely alól csak a Bécsben tartózkodó udvari arisztokráciánk talál kibúvót. A tudatosan szétforgácsolt nemzeti erők passzivitása, tétlenségre vannak kárhoztatva. A köznemesség érzi, hogy valami megváltozott, hogy valami nincs rendjén, de a végső okot nem látja tisztán, s bizalma nem rendül meg az uralkodóban, viszont ez a tétlenné vált nemesség mind jobban és jobban kezdi a múlt tetteiben gazdag világát vizsgálni, idézni.

Ez a történelmi igény még nem közvetlenül a magyar múlt dicső napjainak felélesztésében jelentkezik, hanem legtöbb esetben az antik történelem hősiességén, nagyszerűségén keresztül utalnak e kor történelmi művei a magyar múlt nagyságára. Különböző példákat hozhatnánk ennek igazolására Dugonics Trója veszedelme c. munkája ugyanúgy példázza ezt, mint akár Báróczi Kasszandrája. Mindkettő hasonlóképpen fejti ki az erről vallott nézetét könyve előszavában, s ezek a nézetek majdnem szószerint megegyeznek,¹⁰².

"Pedig ha ők Ajaxokkal Ulissezekkel és Agamemnókkal, Achílesekkel, Leonidásokkal dicsekedhetnek, miért hallgatnánk mi az Árpádokról, Lajosokról, Hunyadiakról és Kenesiekről"

írja Kasszandra bevezetőjében Báróczi. Dugonicsnál ugyanez a gondolat így nyer megfogalmazást :

"A mi magyar elénk is hasonlóképpen dicsértetnének, ha Tétémények leírása hasonló emberek kezébe akadhatott volna. Mert ugyan vagy fölöttéb szeretem hazámat, vagy pedig egy nemzet sem vala oly dicsőségű, és oly szentségű és híres tétémények szép példáival oly gazdagon tündöklő..."

Ez még csak az ébredő nemzeti öntudat hangja, a nyílt színvallásra később kerül sor, és szükségesek lesznek olyan kiváltó okok, mint II. József erőszakos németesítő törekvése, nyílt magyarellenessége.

E korai nemzeti öntudat hozza létre a fentebb említett sajátos történelemszemléletet, melynek jellemzője, hogy más népek dicső múltjából indul ki, de a magyar dicsőség, a magyar nemzeti öntudat ébresztése a cél. Pontos vonása már ekkor ennek az ébredő nemzeti tudatnak, hogy vallási színek egyáltalán nem, vagy csak alig fedezhetők fel benne, és csaknem minden esetben érződik már erősebben, vagy gyengébben a felvilágosodás hatása. A magyar

fölvilágosodásra kezdeteitől fogva jellemző az ilyenfajta történelemszemlélet.^{103.}

Bessenyei György indulása is történelmi művek alkotásával történik, Bessenyeit is a fokozódó elnyomás készít politikai mondanivalójának történelmi köntösbe való öltöztetésére. A század vége és a XIX. század elejének társadalmi fejlődésében nagyarányú mozgás észlelhető, e meggyorsult fejlődés következtében erősen módosul majd a Dugonics korában kialakult történelemszemléletünk. Mennél inkább megerősödik a nemzeti együvértartozásunk polgári koncepciója, annál inkább nyer nemzeti színezetet a történelemszemlélet és legerősebb formájában a reformkor érdekegyesítő politikai légkörében fog támadni az idegen elnyomás ellen. A módosulás nemcsak tartalmi vonatkozásokban megy végbe, amint erre Mezei Márta hívja fel figyelmünket,^{104.} hanem a megjelenítés formájában is. pl. a történelmet mozgató erő kérdésében elfoglalt álláspont teljes egészében megváltozik. Amikor az egész századok történelmi áttekintése helyébe az egy korszak illetve egyetlen egyéniség köré csoportosított történelmi vizsgálgatás lép, akkor ezzel párhuzamosan változik meg a felvilágosodás korában, a történelmet végső fokon irányító erőről vallott felfogás is, azaz, az isteni gondviselés helyét a nagy egyéniségek történelemformáló szerepe foglalja el.

Trója veszedelme.

Dugonics eposzkísérletei közül előbb a Trója veszedelme jelent meg 1774-ben. Az eposz 3 könyvre tagozódik, ebből az első és harmadik prózában, a középső versben íródott. A három könyv közül tulajdonképpen csak a második a kifejezetten szépirodalmi igényű, a másik kettő csupán mint jegyzetapparátus kiegészítésként

csatlakozik ^{améhoz.} ~~améhoz.~~

Valószínűnek látszik, hogy Dugonics először nem mind a három könyvet szándékozta megírni, illetve nem szándékozott ilyen nagy jegyzetapparátust készíteni. Legalábbis a Szegedi Tudományegyetem Könyvtárában lévő Trója veszedelme kézirat^{105.} arról tanúskodik, hogy az író először a második könyvet akarta csak eposz-kísérletként kiadni, ezt tekintette a tulajdonképpeni eposznak és csak ezt készítette el. Ebből a kéziratból hiányzik teljesen az első könyv, és a harmadik könyvet is mindössze négy lapnyi magyarázó rész pótolja. Ez a pár oldalnyi függelék bemutatja a görög vezéreket, közli a hajóik számát, majd elmondja, kik voltak Görög Ilona férjei, és felsorolja Priamus gyermekeit. Ennyit tart csupán fontosnak az eposz megértéséhez.

A kézirat sajátkezűleg írott keltezéseszerint 1767-ben /tehát Medgyesen/ már készen állt a kézirat. Erről, mint már említettük, egy a Tapolcsányi Gergelyhez Szegedre írt levele is tájékoztatott.^{106.} Ha a nyomtatásban megjelent eposznak második könyvét összevetjük ezzel a kéziratossal anyaggal, akkor azt tapasztaljuk, hogy egészen jelentéktelen változtatásoktól eltekintve tulajdonképpen alig változtat Dugonics a verses részen. Ezzel szemben készít egy a kéziratnál teljesen hiányzó új első könyvet, és a kézirat függelékét kibővíti, átdolgozza harmadik könyvnek. Ha már most az új részek /a szegedi kézirathoz viszonyítva új/ célját, jellegét nézzük, akkor azt kell megállapítanunk, hogy ezekből minden szépirodalmi igény hiányzik, és teljes egészében az oktató, tanító jelleg vonul végig rajtuk. Hogy mikor írhatta Dugonics ezeket a részeket, csak föltevésünk vannak. Egyrészt a Tapolcsányihoz írt levél^{107.} tartalmaz már bizonyos célzásokat arra vonatkozólag, hogy a Trója veszedelmét kibővíteni szándékozik. Tudjuk azt, hogy a váci, majd a nyitrai tartózkodása alatt

csaknem teljesen hátatfordít^a szépirodalmi munkásságnak, tanítani és maga is tanulni igyekszik. Nyilvánvalóan ezeknek az éveknek odaadó pedagógiai munkássága vitte el Dugonicsot odáig, hogy ezeket a magyarázó köteteket az eposzhoz csatolja.

Mint érdekességet említhetjük meg, hogy a Trója veszedelmének ezek a magyarázó jellegű kötetei ugyanazon célt szolgálják, noha megjelenési formájukat tekintve különböznek, /az Etlkánál lábjegyzet, itt önálló kötet/ a felvilágosodás hatására bizonyos mértékig racionálisan gondolkodó Dugonics úgy próbálja emberi és reális közelségbe hozni a klasszikus ókor mitológiával tele-¹¹tűzdelt, hihetetlennek látszó történetét, vagy az Etlka világának történelmi anyagát, hogy a filológiai apparátusa a lábjegyzeteken keresztül a tudományosság látszatát igyekszik kelteni. Ennek érdekében mindenre képes, ha van a gondolatmenetét valóban igazoló tudományos adat, akkor idézi azt, ha ilyen nincs, a maga fantáziájából teremt, de sohasem légbőlkapott adatokat, hanem ha torzított formában is, de az adott anyaghoz kapcsolódó adatokat. Mivel a Trója veszedelme évszázadokon keresztül a klasszikus filológusok tanulmányozásának, vizsgálódásának középpontjában állhatott^{ott}, rengeteg valóban meglévő „datot idézhetett és fantáziájának nem kellett csepongani, nem kellett önállóan adatokat teremteni. Az Etlka magyar őstörténetű világa azonban alig-alig ismert világ, a tudományok kutatásnak nem állott keresztútjában, Dugonics itt kibonthatta fantáziáját történelmi képzelőerejét, eseményeket, alakokat, neveket stb. teremthetett. Mindkét esetben e teremtető fantáziának mozgató rugója az a történelemszemlélet, amelyik Dugonicsnál az eposzok írásánál még kibontakozóban van, az Etlka és a későbbi regényeknél a maga teljességében pompázik. A Trója tudálékoskodásánál még a pedagógikus cél is párosul a történelemszemlélettel. E kettőnek keveredése, illetve a tanári magatartás uralkodóbb

jellege különbözteti meg a későbbi megnyilvánulási formától, annak előkészítője, előfutára, de sohasem azzal szembenálló, vagy azzal ellentétes magatartás. Például megtalálható a Trója előszavában^{108.} azt a naiv etimológizálást, amivel az Etekkában és a későbbi regényekben minden szónak magyar értelme jelentést tulajdonít.

"Carthago-hártya"^{109.}

A Trója veszedelmének témája történelmi. A klasszikus görög történelem egyik hősi vállalkozását a trójai háborút mondja el. Maga a történet nem új irodalmunkban, Anonymustól kezdődően sokan foglalkoztak vele, dolgozták föl. Király György tanulmánya a^{110.} kérdés történetét áttekintően foglalja össze, s mint megállapítja, két irányzat váltakozik a XVIII. században: az u.n. deákos iskola és a hagyományos magyaros iskola. Ráday Gedeon, Aranka György, P. Horváth Ádám és Dugonics András nyomán a század végén egy népies versformájú Aeneis alakul ki irodalmunkban.^{111.} Azonban Dugonics még a népies vonástól is eltér egy tekintetben, mint ahogy Bartal Antal megállapította^{112.} Dugonics vállalkozása tulajdonképpen az egész mondakör összefoglalása és annak rendszerezése, mintegy első ízben próbálkozik a teljesség igényével, anélkül természetesen, hogy a klasszikus hagyományokat elvetné.

A Trója összefüggéseit a klasszikus hagyományokkal sokan tárgyalták.^{113.} Az összevetés filológiai munkáját legjobban Török Emma^{114.} végezte el, aki pontosan meghatározta, hogy kiktől mit vett át Dugonics.

A két részre tagolt könyv első felében elbeszéli a szerző a görög vezérek élettörténetét, a háború okait, lefolyását, a vezérek hazatérését és életük további alakulását. A könyv második részében ugyanilyen kimerítő ismereteket nyújt a trójaiakról. Töménytelen adatot gyűjt össze azzal a céllal,

hogy a laikusok számára is érthetővé tegye a továbbiakat, azonban ezek az adatok nem hogy megkönnyítenék az eligazodást, hanem éppen sokaságuknál fogva elképesztik az olvasót, összezavarják, aki a végén annyit sem ért a trójai háború történetéből, mint mielőtt a könyvet kezébe vette. Nem vált a mű előnyére ez a teljességre való törekvés, ez az összehordott adathalmaz, bármennyire is azt a célt szolgálta, hogy a kevésbé deákos műveltségű olvasót tájékoztassa; számtalan hivatkozása miatt áttekinthetetlené vált.

Az első könyv voltaképpen tehát nem szépirodalmi mű, hanem egy előrebeocsátott hatalmas filológiai apparátus. Nem a szépíró, hanem a pedagógus jelentkezése.

A szépírói igények a második könyvben találhatók. Ez az a rész, ahol az író elbeszéli Trója pusztulását. A Trója pusztulásának elmondása csaknem teljes egészében Vergilius alapján történik.

Az első és a harmadik könyvvel szemben a középső rész nem prózában, hanem verses formában írta Dugonics. Ez a verses forma már külsőségekben is jelzi az író szépírói igényét. Hiányoznak a filológiai jellegű utalások, az egész könyvnek regényszerű sodra, lendülete van, és ha még nem is a kiforrott író jelentkezését kell üdvözlőnk benne, az írói igény mindenesetre már megtalálható.

Amíg az első könyvnél főleg Homeros volt a főforrása, és a többi írótól vett részek csupán kiegészítették ezt a Homerostól ^{nyert} vett központi magot, addig a második könyvnél az Aeneas második éneke szolgált forrásul. Az első könyvnél a dolog természetéből adódóan csak jegyzetelte a forrásait, és ezt a jegyzetanyagot tette közzé, itt a második résznél fordítja a Vergiliusi anyagot, de nem csupán fordítja, hosszú lére engedi, hozzátold, formálja. Külső forma tekintetében a vergiliusi hexametert a hagyományos Gyöngyösi-formával cseréli fel, és ezzel mintegy magyar hangulatot, színezetet ad a mű ritmusában is.

Mint ahogy a Trója veszedelmének első könyve sem volt szépirodalmi igényű, úgy a harmadik könyv sem ezzel az igénnyel íródott. Már a cím után következő alcím is utal a könyv igazi rendeltetésére,

"Az előbbeni könyvnek világot adó megszerzések" és rámutat a könyv magyarázó, tanító, fölvilágosító jellegére. Itt újabb adatokkal világítja meg a görög seregek számát, elmondja és pontosan lerajzolja felszerelésüket, statisztikai adatokat közöl a görög hajóhad számáról stb. A cél ugyanaz, mint az első könyvnél, a tanár Dugonics megvilágítani igyekszik a klasszikus ókor történelmi eseményeiben járatlan olvasó előtt az eseményeket.

A Vergiliustól vett anyagot sok helyen bővíti Dugonics az Ilias egyes részleteivel és az esetenként hozzátoldott önálló jelentekkel. Dugonics nem tud és nem is akar antik történelmi levegőt teremteni, alakjai saját korának figurái, különösen érződik ez a XVIII. századi levegő azoknál a részeknél, amelyek Dugonics saját költői alkotásai. Aeneas amikor eltemeti Astynaxot, a dugonicsi kor temetési divatjának megfelelően jár el,^{115.} amit a keresztény szertartás, a sír fölé síremlék állítása, vagy a síremlékre írt feliratnak XVIII. századi hangulata is mutat.

"Kisded Astynax a földnek gyomrában

Itt vagyon elrejtve nem remélt sirjában." ^{116.}

Vergilius és a klasszikus hagyományok mellett a magyar irodalom hagyományai is fontos szerepet játszanak. Igen jelentős Gyöngyösi hatása, akitől csaknem valamennyi művének kölcsönöz. Gyöngyösi hatását Thuróczy és Bibó egyaránt, részletesen kimutatták.^{117.}

Nemcsak a Gyöngyösi versformát vesszi át kedvenc mesterétől,

hanem nagyon sok Gyöngyösi leírást, költői képet is találunk nála. Erre a részre is áll az, ami minden dugonicsi műalkotásra, hogy nem tud teremteni saját költői fantáziájától helyzeteket, alakokat, jellemeket, hanem mindig valahonnan, valakitől kölcsönveszi azokat. Ezért válik ez a műve is és csaknem valamennyi műalkotása hideggé, élménytelené, és tegyük hozzá, unalmassá.

Pedig tud Dugonics nagyon szép költői részeket, leírásokat adni önmaga költői erejéből is. Míngy ahogy a Téténynék ékessége c. költeményében is azok a részek voltak a legköltőibbek, ahol Dugonics önmagát adta, ennek a könyvnek is a legszebb részei azok, ahol az író eltávolodik Vergiliustól, Gyöngyösitől, és saját magát adja. Itt egyes részletek esetében Dugonics nagyon szép egyéni leírásokat ad, ahol a költőiség egy csodálatosan szép, eleven friss népiességgel párosul. Ilyen valóban költői képeken keresztül rajzolja meg nőalakjai szépségét.

Igen érdekes probléma Dugonics nőalakjainak kérdése. Nagyon érdekes megfigyelni, hogy az a Dugonics, aki legtöbb esetben fárasztó, unalmas leírásokat ad, naiv okoskodásaival elriasztja az olvasót, nőalakjai tekintetében a magyar irodalom legszebben, legköltőibben alkotó írói közé tartozik. A Trójában Cassandráról ír, az Uliassának történeteiben Nausikáról és Szép Ilonáról, majd az Etelkában Etelkáról olyan természetességgel, frissességgel és annyi költői bájjal, amely, némi túlzással, már Arany és Petőfi nőalakjai felé mutat. Nemcsak a klasszikus példáknál szebbek és sikerültebbek e leírások, de sikerültebbek mesterének, Gyöngyösinék fárasztó barokkos építményekkel teletűzdelt leírásánál.

Ezek a leírások frissességüket Dugonics népiességéből nyerik. Bár ez a népiesség sok esetben, sőt a legtöbb esetben vaskos és költőietlen, mégis egy-két leírásnál, különösen a már említett

női szépség megrajzolásánál a természetből vett képalkotásokon, a népdalok virágszimbolikumán keresztül friss, úde képalkotásokká válnak.

"Sárgulnak rózsái piros ortzájába,
És alabastromi patyolat állában
Hervad lilioma gyenge ajakában
Hulló hó fehérét elűző nyakában."119.

Sajnos csak egy-két esetben emelkedik ilyen költői magaslatra Dugonics, a mű nagyrészt elrontják a hosszadalmas, unalmas leírások, fárasztó elmélkedések vagy a helytelenül alkalmazott népies szólások. Ugyanígy rontják az összehatást a nagyon sokszor alkalmazott bizarr képei.120.

"De im az ajtónál szörnyű könyv-hullással
Les már feleségem medve orditással"121.

A Trója veszedelme történelemszemlélete és népiessége.

Dugonics Trójája még a kezdődő történelemszemléletből indul ki. Álláspontja óvatos, tétova, hiszen tükrözve a kor nemesi közvéleményét, amelyhez tartozónak véli magát Dugonics, és amely ekkor még nem fordult szembe az uralkodóval. Mária Terézia még feltétlen bizalmat élvez akár anemesség, akár Dugonics részéről, azonban gazdasági téren már érezhetővé válik egy a nemzetre nehezedő erős nyomás. A kezdődő elégedetlenség kiutat keres magának és a kiutkeresés közben önkéntelenül is a történelmi múlt dicső lapjai felé fordul a köznemesség és Dugonics tekintete egyaránt. S bár a nemességnek és az írónak észre kellett venni a múlt és jelen összevetése alkalmából Mária Terézia rendszerének gyarmatosító törekvéseit, ebből az összevetésből nem keletkezett sem

Dugonicsnál sem a nemességnél egy erős forradalmi lendületű
habsburg-ellenesség, mert hiszen Dugonics és kora mindvégig
loyális marad uralkodójához, Mária Teréziához, sőt, mint királyt
még II. Józsefet sem tagadja meg.

A történelmi multba fordulás, hasonlóan az irodalmi népies-
ség indulásához, végső okát tekintve, a jelen sivárságát a mult
nagyszerűségével való összevetés igényéből fakad, legalábbis a
népiesség egy bizonyos kezdeti formájánál, az u.n. patriarchális
népiességnél. Orczy vagy Dugonics népiessége e multbafordulásból
táplálkozik, akárcsak Gvadányi népiessége, de amíg Orczynál és
egy bizonyos mértékig Dugonicsnál is e multbafordulás a fel-
világosodás hatására történik, addig Gvadányinál egy erősen
konzervatív jellegű nemesi politikai koncepcióból.^{122.}

A Trója veszedelmében már ez a patriarchális népiesség
nyilvánul meg. Hősei származásukat tekintve az antik világ, a
görög történelem egyik legszebb korszakának kimagasló alakjai,
de nyelvük, beszédük, gondolkodásmódjuk és az atmoszféra, amelyben
mozognak már magyar, sőt hozzáthetjük, hogy Szeged környéki
magyar. Ez természetesen nem vált a mű előnyére, hiszen egy
erős stílusbeli törést eredményezett, amit csak igen nagy
költői zseni tudna áthidalni, Dugonics kisszerű költői tehetsége
kevés ehhez. Műve így inkább csak irodalomtörténeti jelentőségű,
mintsem költői igényű alkotás.

Jelentőségét továbbá abban kell keresni, hogy benne elsőnk
között tett kísérletet az antik irodalom magyar nyelvű tolmácsolására.
Bár műve megszületésének elsősorban nem műfordítói
igény volt az indítéka, sokkal inkább a fentebb már vázoltak, még-
is azért, hogy a trójai háború histórikumát egy összefoglaló
és ugyanakkor áttekinthető rendszerbe próbálta foglalni, ezzel
az oktatói célokat szolgáló igénnyel kénytelen volt Dugonics

antik irodalom sok kisebb-nagyobb alakjától részleteket fordítani. Így találunk művében igen érdekes fordítási kísérleteket Horatiustól Vergiliustól, Ovidiustól, Hyginustól, Donatus Aeliustól, Eustathius-tól vagy például Tacitustól.¹²³ Célja ennek az óriási irodalmi és történelmi anyag összegyűjtésének, mint már említettük, pedagógiai. Különösen mutatja ezt a pedagógus célt a Trója veszedelmének első könyve. Itt mintegy előrebocsátásként a maga nemében igen figyelemreméltó a könyv végén található fordítási kísérlet. Különbéle versek eimmel ^{verszámokkal} Vergilius, Horatius, Ovidius versek fordítás kapcsolódik függelékként a harmadik részhez.

Dugonics előtt már komoly hagyománya van a klasszikusok fordításának, ennek a hagyománynak sok esetben jellemzője, hogy sem formai, sem tartalmi hűségre nem törekszik. Dugonics aki egész életében csaknem valamennyi irodalmi alkotása esetében átvett cselekményt, kölcsönzött gondolatot, formát, stílust és képeket, egészen érhető, ha most is, amikor kimondottan fordítási szándékai vannak, sem tagadja meg igazi énjét, és fordítások helyett voltaképpen szabad átdolgozásokat ad. Így irodalomtörténeti szempontból tekintve művészi értékük vagy jelentőségük nincs. Jelentőségük csupán fordítástörténeti szempontból van. Legnagyobb hibájuk a nehézkesség, darabosság mellett, hogy a fordító nem tudja és természetesen nem is akarja az eredeti formákat játszani, a klasszikus formák helyébe a magyarosnak hitt, és az évszázados gyakorlat következtében ténylegesen magyarra vált négyes- és tizenkettőst használja. Egyetlen esetben, Horatius ódáinál próbálkozik az eredeti saphoi strófával, de itt is rimes formában és eléggé sikertelenül. A költemények nem tartanak meg semmit a horatiusi lendületből és költői hangulatból. Érdekes viszont Dugonics szemszögéből a saphoi formával való kísérletezés, fordítástörténeti szempontból pedig a korra

jellemző szabad átdolgozó fordítási elvnek követése.

Uliasszesinek történetei és a dugonicsi népiesség
elmélyítése.

Még Medgyesen hozzáfogott az eposz írásához, azonban Nyitrai és váci tartózkodása alatt félreteszi. 1774-ben a Trója megjelenése után sem veszi elő, közben ugyanis kinevezik a nagyszombati egyetemhez tanárnak. A tanári munka, majd az egyetem átköltözése Budára hosszú időre feledteti vele a félig kész művet, közben megjelenteti egyet^{len}~~em~~ latinnyelvű művét, az Argonauticon sive-t 1778-ban. Az Uliasszesz kiadására csak 1780-ban került sor, közel egy évtizedes csiszolgatás után. Így természetes, hogy bármennyire egyidőben kezdett hozzá írásához, a Trójával lényeges eltérések vannak közöttük. A hosszú idő sok szempontból hasznára vált az eposznak, benne a népiesség sokkal mélyültebben jelentkezik mint Dugonics korábbi műveiben és ez a népiesség sikerültebb írói eszközzel valósul meg.

Dugonics népiességében az első észrevehető változás a 70-es évek derekára tehető. Ez a változás a Tróját már alig érinti, süllyel az Uliasszeszre esik. Dugonics ~~az~~ 1810-ben Szólaságyűjtéménye előszavában írja

"Közel negyven esztendeje..."¹²⁴ "hogyan figyelme a nép szólásai, hagyományai felé fordult. Ugyanitt írja, hogy az ország minden részét bejárta és tudatosan gyűjtötte az anyagot."¹²⁵

Arról is említést tesz, hogy miért gyűjtötte a népi szólásokat, milyen irodalmi céljai voltak vele."¹²⁶

"Mi napkeleti származásuak vagyunk melynek szokásában vagyon a köz és példabeszéd mondásokkal való beszéllés, mely szokását maig is főtartja dűcső országunk."

Utal az előszó, hogy kik voltak a példaképek. Beniczki, Kisvicsaj, Faludi, Rajnis; nevein keresztül kirajzolódik a kép, mely Dugonics népiességének útját mutatja; a Kortárs Faludi kéziratos műveitől egész Pármányig. Valószínű a legnagyobb hatások egyikét Wagner Phrasziológiájának 1775-ös nagyszombati kiadása jelentette.¹²⁷ Tóth Béla kiderítette,¹²⁸ hogy Vargyas István mellett Faludi is részt vett a magyar rész megindításában. Ebben a műben Pázmány, Káldi és Faludi anyaga található. Tolnai ugyan nem tulajdonít jelentőséget neki, de az sem valószínűtlen, hogy a Pozsonyban 1774-ben megjelent Schprachmeister¹²⁹ és hatott a maga 333 közmondásával. Az is valószínűnek látszik, hogy ismerte már az 1770-ben Nagyszombaton megjelent Demonstrációt, amely segíthette eposzának magyarító törekvéseiben. Ha igaznak vesszük Dugonics "Van közel negyven esztendeje" 1810-i vallomását, akkor föltétlen^{len} a 70-es évek közepén kell kerekni a hatásokat. Ezekben az években már Nyitrán, 1774-től kezdve Nagyszombaton tartózkodik, és éppen ekkor és itt jelennek meg a népiesség egészére is jelentős művek, valószínű, hogy Dugonics is felfigyelt rájuk, annál is inkább, mivel írásaiban érezhető bizonyos mennyiségi változás.

Az Uliasszest eposznak indul, de mégsem az a szó klasszikus értelmében. Rengeteg vonás van már benne ami a regényre emlékeztet. A XVIII. század elbeszélő költészete csaknem teljes egészében tükrözi ezt az állapotot. Ha megvizsgáljuk akár a Péró veszedelmét¹³⁰ akár a Czirákiászt¹³¹ vagy a históriák közül Vida György¹³² érezni lehet a gyöngyösi formán keresztül, egy nem csupán a tehetség-telenségből adódó, nehézkességet, lomposágot, az eposzi jelleg elvesztését, egy átmenetet a regényhez.¹³³ Wéber Antal¹³⁴ a kor regényeinek vizsgálatával kapcsolatban jut ugyanerre a megállapításra. Tapasztalja, hogy még a Kartigám és Btelka¹³⁵ esetében is ott

az eposzi szerkesztés. A Korszaknak tehát egy átmeneti műfaja alakul ki a regény és eposz között. Ennek az átmenetnek egyik terméke Dugonics Ulissese.

Dugonics korai írásművészete: a versek, a rövidebb prózai dolgozatai, valamint a regényhez átmenetet képező eposzai, az író utkeresései. Kisebb-nagyobb kísérletek, a végleges hang és forma megtalálásához, s mert nem teremtő alkotótípusú művész, ezek a próbálgatások majdnem minden tekintetben az önállótlan-ság bélyegét viselik magukon, kölcsönvett cselekmény, gondolatok, képek, verssorok a jellemzők rá. Ahogy közeledünk az Etelka megírásához, úgy lép előtérbe a legsajátosabb Dugonicsi vonás, a nyelv, a stílus. Ez kétségtelenül egyéni íz benne, és az is kétségtelen, hogy ez a maradandó.

Az a stíláriis nyelvi önállóság, amely Dugonics patriarchális népiességéből táplálkozik teszi figyelemreméltóvá az Ulissest is. A cselekmény, mese önállóságáról nem lehet beszélni, nem is volt szándékában önálló művet létrehozni, Ulissését mindig úgy tekintette, mint az Odisszea első magyar nyelvű fordítását, és hogy fordítás sem lett belőle, hanem csak magyarítás és annak is igen kisszerű, az egyrészt a kor fordításról vallott felfogásának, másrészt Dugonics magyarító álláspontjának, mindjobban bontakozó nacionalizmusának, és valljuk be, eléggé gyenge írói képességének köszönhető.

Dugonics eposzaival keveset foglalkozott irodalomtörténet-írásunk. Jelentőségét éppen azért, mert művészileg gyenge alkotások nem látta meg, pedig jelentőségük nagy, mert e művek részletes ismerete nélkül nem juthatunk el legfontosabb regényéhez, az Etelkához sem, és az itt jelentkező népiesség vizsgálata nélkül az Etelkai népiességet sem érthetjük meg.

A mű alapja Homeros Odisszeiája,¹³⁴ Kisebb nagyobb eltérésekkel mindvégig nyomon követi a homerosi vonalat. Szerkezetileg annyit változtat, hogy a 24 részt 20-ra vonja össze, főleg az eposz utolsó részét rövidítve, valószínű, hogy görög és latin nyelvű szövegek¹³⁵ egyformán rendelkezésére állhattak. Erre utal az a tény, hogy a nevek latinos használata mellett sok esetben görögös formákkal is találkozunk. Nem valószínűtlen az sem, hogy a homerosi eposzok továbbá Vergilius Aeneise mellett a francia eposzirodalomnak racionalista része, esetleg Voltaire Henriad-ja is hatással volt rá.¹³⁶ Abból következtethetünk erre, hogy Dugonics a francia eposzokhoz hasonlóan elhagyja az istenek, a vallásos mitológia szerepeltetését. Annak a lehetőségnek, hogy Dugonics ismerhette ezt a francia epikát, nem mond ellent az a tény, hogy Dugonics nem tudott franciául. Találkozhatott e művekkel német, esetleg magyar nyelvű tolmácsolásokban. Voltaire és a francia irodalommal való ilyenfajta ismerkedés nem egyedülálló és nem meglepő ebben a korban. Tarnai Andor említi egyik tanulmányában¹³⁷. Rájnissal kapcsolatosan, hogy minden francia ismerete a Henriad ismeretében merült ki, de ezt is német nyelvű fordításon keresztül ismerte meg, miután nem tudott franciául. A francia hatást nemcsak ebben az egy pontban érezzük, hanem az eposz egyes jeleneteinél is vagy Dugonics későbbi műveinél az Etelkánál is. Ez a hatás azonban nem érintette mélyen Dugonicsot, minden esetben külső jegyekben nyilvánult meg.

Van az Ulissesnek egy-két olyan részlete, amikor az eposz a Zrínyiászt juttatja eszünkbe. Ilyen mindjárt az eposz kezdőképe.

"Hadd el édes musám, Trója veszedelmét,
S a vár lakósinak irtózom gyötrelmét,
Fogjad uj dologra arátanult elmét,

Vedd elő vig lantod szép hangja kegyelmét.
Mondd Ulissesnek hosszas hajózását..."^{138.}

Zrinyi invokációjának fordulata hasonlatos ehhez; azért is érdekes megemlítenünk ezt, mert Homeros invokációja mindjárt a megénekelte hőst idézi

"Férfiuról szólj nékem muzsa, ki sok fele bolygott"^{139.}

Ugyanígy kezd Vergilius is, akinek hatását egyébként egy-két esetben érezhetjük Ulisses egyes részleteinél, ő is Homeroshoz hasonlóan a főhősre történő utalással indít.

"Arma virumque cano..."

Mindezek után meg kell említenünk az egyik legfőbb forrást, illetve a rá legnagyobb hatással lévő író: Gyöngyösit. Gyöngyösi elsősorban nem a cselekményt, vagy eposzi kellékeket veszi át, hanem átvesz költői képeket, kifejezéseket, verssorokat, néha egész strófákat. Az átvételek legtöbb esetben majdnem szószserintiek.^{140.}

"Egybement a szemhéj a test is szikkad
Lehull az álkapta a pofa apad"^{141.}

Ugyanez Gyöngyösinél:

"Szikkad az üres has a pofák apadnak,
Beesnek a szemek az orcák hervadnak."^{142.}

Vagy nézzük meg ezt a Gyöngyösi sort:

"Csendesül zápora könyvező szemének"^{143.}

Dugonicsnál ez a sor így kerül elő:

"Megállt zápora sebes özönének".^{144.}

A példák hosszú sorát lehetne felhozni a Gyöngyösi hatás igazolására, mintahogy ezt az Ulissessel bizonyos szempontból foglalkozó két tanulmány¹⁴⁵ már megtette.

Az eddig említett vonások Dugonics Ulisses előtti valamennyi munkájában megtalálhatók. Ezekhez a vonásokhoz újként a dugonicsi népiességnak kibontakozása, széles alapokra való helyezése járul, ez eddig, még a Trója esetében is csak kis mértékben volt tapasztalható. Itt már majdnem eléri az Etelkai mértéket, de egyrészt² a maga klasszikus tárgy, másrészt a fordításigény vagy annak csak kísérlete, a példaképekhez való túlságos ragaszkodás még túlságosan megkötik Dugonics kezét. Az eposz tárgya idegen, távol áll mindattól, ami magyar, mégis éppen Dugonics bontakozó népiességének hatására a mű hangulata, színezete magyar hangulatot, színezetet nyer. Már sok Dugonics-méltatónak föltűnt, hogy az Ulisses világa annak ellenére, hogy Homeroszt fordítja az író, nem a klasszikus ókoré, hanem a Dugonics-kor¹ magyar köznemesi, polgári vagy néhány esetben paraszti élet világa.¹⁴⁶ Megkönnyítette az író helyzetét a magyar színek betoldásánál, hogy Homeros pásztorvilága és a magyar pásztor-paraszt /szegedi/ világ között rokonvonásokat vélte fölfedezni. Természetesen nem a mű egész levegője és annak minden részlete olyan, hogy érezni lehetne rajta ezt a magyar hangulatot. Azok a részek, ahol meglehetősen pontossággal igyekszik fordítani, a formai és más problémák megoldatlansága következtében lapos, unalmas, a klasszikus tárgyat szinte lecke-szerűen elmondott részekké válnak, és sem ókori, sem hazai levegőt nem árasztanak^a; sajnos a mű nagyrésze ilyen, ahol azonban az író változtatásokat eszközöl, ahol a homerosi vonaltól eltávolodik valamilyen okból, ^{szándékos} pl. mert nem akarja szerepeltetni az isteneket, a mitológikus környezetet, vagy az általa hosszúnak vélte részeket

rövidebbre akarja összevonni, esetleg egy szerinte érdekes eseményt jobban körül akar írni, tehát valamilyen cél érdekében meg kell változtatnia a homerosi történetet. Ilyen esetekben szükségképpen a maga alkotó fantáziájából kénytelen meríteni, és itt ezeknél a részeknél ugranak ki Dugonics népies vonásai, lesz a műnek a már előbb említett magyar íze, hangulata. Az Ulisses népies hangulatát Thuróczy,^{147.} Baróti^{148.} és Bibó^{149.} is említi, azonban vagy a klasszikus levegő színezőjét, vagy a barokk pásztorköltészet hagyományát látják benne, holott egészen másról van szó: egy sajátos népies irány mind határozottabb követéséről.

Miben jelentkezik Dugonics népiessége az Ulissesnél?

Elvi alapja még nem egyezik meg az Etelkai népiességével: a réginek a népiességen keresztül történő ábrázolási elvével. Elvi alapot itt az előzőekben már kifejtett dugonicsi történet szemléletből fakadó nacionalizmusnak, a magyarítási igényen keresztül történő jelentkezése ad. Az a történelemszemlélet, amelyik a klasszikus ókor hősi eszményein, nagy történelmi alakjain keresztül önismeretre, magyarságélményre, nemzeti öntudatra akar tanítani, ezért tudatosan magyarrá akarja változtatni a mű hangulatát. A magyar pedig Dugonics köznemesi szemléletének megfelelően egyenlő azzal a köznemesivel, amelyiket patriarchális életszemlélet, vidéki parlagiasság, vaskosság, és majd később, főleg az Etelkánál lehet ezt tapasztalni, gögös, lenéző nacionalizmus /főként saját nemzetisége felé/ jellemez.

Dugonics népiessége itt már tudatosan jelentkezik, s ezt a tudatos népiességet legkönnyebben azoknál a részeknél valósíthatja meg, ahol eltávolodik az eredeti cselekménytől, ahol szabadon, önállóan alkot. Ezeknek a részeknek megválasztása nem a véletlen vagy az esetlegesség hatására történik, hanem az író

tudatos szerkesztése megfontolása eredménye. Az epikus mű megszületése az élmények a tapasztalatok sokaságát kívánja meg. Dugonics élményanyaga, amiből ezeket az önálló részeket alkothatja, eléggé szegényes és sok tekintetben gyermekkorának szegedi világára korlátozódnak. Éppen ezért csaknem minden esetben ott tesz kísérletet önállóságra, ahol ezek a gyermekkori élmények törés nélkül illeszkedhetnek be a mű cselekményébe, az egyes eseményeken belül a részlet hangulatába, vagy ahol rokonvonást mutatnak az eredeti eseményekkel. Ha ilyen részeket talál az író, akkor beszövi népies élményanyagát az eposzba és így esetenként ez a népiesség széles, az eddigieknél lényegesen szélesebb formában jelentkezhetik.

Népi alakok jelleme elmélyült megformálására nem elegendő a dugonicsi népiesség. Egyrészt nem futja művészi erejéből sem, hiányzik művészetéből a jellemformáló erő, az elmélyülési szándék, az ábrázolás igényessége; Dugonics mindig felületesen ábrázol, alakjait elnagyolja, egyoldalú, árnyalásra képtelen. Másrészt azért sem sikerült, mert abból a téves elvből indult ki, hogy külső jegyek felsorolása /durva, közönséges beszéd/ már megteremti a népi figurát. Dugonics ábrázolási elvére különben is jellemző az alakok beszéltetése, az alakkal egy bizonyos szerep /népies/ eljátszása. Ezt az elvét többször is kifejti többek között a már idézett Példabeszédekben írt előbeszédében.¹⁵⁰ Ez a vonás mindvégig jellemzője marad Dugonicsnak. Az, hogy Dugonics népiessége a külső jegyek felsorolásánál megáll, nem úgy, mint Gvadányié, akinél a népi alakok elmélyült, művészi megformálását tapasztalhatjuk, magyarázható még azzal, a néptől való elszakadással, amely Dugonicsnál a szerzetesi életformával következett be.

Gvadányi népiessége azért válhatott elmélyültebb, művészebb

népiességé, sok, a Dugonicséval megegyező vonása mellett is, mert élete: a patriarchális nemesi élet, vidéki egyszerű környezetben zajlott le, nyelve, szokása stb. a néppel való állandó és közvetlen érintkezés következtében csaknem azonosul az egyszerű nép életével, szokásával, s így népiessége magával hozott sok természetes frissességet; számára ez a népiesség ösztönös lett, az egyetlen lehetséges forma, amelyben írhatott.

Dugonics néppel való közvetlen érintkezése majdnem minden tekintetben gyermekéveire korlátozódik, igaz, hogy a későbbi élményanyaga a köznemesi nem választja el az előzőtől, de szerzetesi életmódja, a hosszú felvidéki, majd erdélyi tartózkodás idegen környezetének hatása megakadályozta abban, hogy kapcsolata a néppel olyan intenzív, élő legyen, mint Gvadányié.

Nála a népiesség mindig valamilyen elv alkalmazásának eredménye, vagy történetiszemléletéből, vagy nacionalizmusából, esetleg a felvilágosodással való esetenkénti találkozásából fakad s így legtöbbször hiányzik a Gvadányinál s talán Orczynál is megtalálható frissesség, közvetlenség. Ez a tudatosság - a népiesség alkalmazásának tudatossága - hozza magával, hogy figuráival eljátszatja a népies szerepet, szájukba tudatosan adva a szerinte népiesnek tartott beszédet. Ezért beszélnek alakjai, itt az Ulissesben még ritkábban, az Etelkában már lépten-nyomon, közmondásokban, sőt közmondáskoszorúban. S mert tudatos nála a népiesség, a nemesi vaskos parlagias tónust, - amelyet magyarnak tart - tudatosan alkalmazza. Ennek az elvnek következetes véghezvitele eredményezi, hogy a paraszti ábrázolása egy fokkal mélyebben /a mélység itt nem az elmélyült, hanem a durvaság felé való mélyülést jelenti/ történik; ha a nemes parlagi, akkor a paraszti az ő elve következetes használata szerint közönséges és durva.

Dugonics népiességének bizonyos szempontból tudatos indulását tehát az Uliissesben kell üdvözölnünk, amely egy magyarító nacionalizmusból fakad, s az író sajátos szemléletének megfelelően a vaskosság, parlagiasság felé szélesedik. Dugonics népiességének kezdetét a rikító, harsány színezés jellemzi, s ezt táplálja az is, hogy szegedi emlékei, amelyből népiessége az élményanyagot meríti, nem őrizte meg a népelet belső világának képeit, nem is őrizhette meg, mert, mint már említettük, olyan családi környezetből indult el, amelyik, ha sok vonását tekintve megőrzött is a parasztiból, a bensőségesség szempontjából jómódu városi polgárcsalád volt. A nép életének a paraszti világ képének így csak a külső jegyeket, ^{hol a magával} amelyek a vásárok, a piacok, az alsóvárosi és Dömötör-templomi búcsuk, vagy a népünnepélyek harsány, kiabáló, rikító világa volt.

A durva tónus, rikító színezés felé viszik példaképei is. Pázmány korának hitvitázó irodalma nem válogatta meg kifejezéseit, nyers, erőteljes, szinte paraszti magyarság az, amit itt olvashattunk Dugonics, e felé viszik a korabeli ponyvák, a német kaladnregények stílusa.

És természetesen magával vitte még Szegedről a környék népi nyelvét, népszokásait, néphagyományait. A nyelv- és a néphagyományok, népszokások, éppen azért, mert a család ezen a téren még maga is követte a parasztot, mélyen rögzítődtek az íróban, hatásuk eleven, intenzív maradt, s ezért e kettő erősebben tör felszínre Dugonics népiességében a kezdetnél is, és a későbbiekben is, mint a népelet belső világának emléke, amelyről alig van élménye az írónak. A családi élet bensősége emlékét s saját családjának már bizonyos mértékig polgári bensőségessége képviselte, és amikor a meghitt családi élet apró mozzanatait rajzolja

meg, mindig ezt a polgárit véljük felfedezni Dugonicsnál. Ez a polgári, családi bensőségesség érződik Odisszeusz és Penelope szerelmében, abban a meleg ragaszkodásban, amelyik Penelope és fia, Telemachos, az anya és fia közti kapcsolatban megmutatkozik. Dugonics az Ulisses ajánlásában is utal arra,^{151.} hogy az eposz családi jelenteiben a saját családjának meghitt, bensőséges világát vélte fölfedezni, az apjának anyja iránti szerelmét, ragaszkodását. Éppen ezért az eposznak ezt a vonalát sokkal jobban kidolgozza, mint Homeros, emberi közelségbe hozza, beleviszi a saját élményanyagát, és ezeknek a jeleneteknek XVIII. századi polgári hangulatot ad.

Dugonics a XVIII. század szentimentális hangulata felé is elmegy ezeknél a polgári világot, hangulatot mutató részeknél, nyilvánvalóan nem annyira a magyar irodalmi hatások alapján, hanem a korabeli szentimentális német regényirodalom hatására. Ez a szentimentális hangulat azonban még korántsem uralja a mű egészét. Itt még elvértve a polgári családi élet bensőségessége aláhú¹zása érdekében nyer alkalmazást.

Miben jelentkezik Dugonicsnál az otthoni polgári családi élet bensőségességének ábrázolása? Elsősorban az olyan jelene²teknél, mint pl. Nausika királykiasszony bemutatása, reggeli ébredésének leírása, majd környezetének, szüleinek, szülőházának megrajzolása. Ezeknél a részeknél érezzük, hogy az író legbensőbb élményéből fakadtak, érezzük, hogy a leír³áson keresztül egy alföldi magyar /szegedi/ polgárcsaládnak derűs, munkás hétköznapijáról van szó,^{152.} vagy Nausika alakján keresztül egy magyar polgárlánykának - talán Dugonics nővérének^{153.} - kedves képe bontakozik ki. Az egész jeleneten végigvonul a polgári

munkaszeretet, dolgozó, munkás életfölfogás. Itt mindenki dolgozik, a henyélés teljesen ismeretlen. A királyi udvar egy gazdag polgár házatája. Az itt zajló élet egy polgári ház tevékeny élete.

"Tunya vagy Nausika! Serkenny fel álmodbul,
Ne heveréssz annyit, jösszte-ki ágyadbul,
Ki is menny szaporán kárpitos házadbul,
A tenger part felé sétálly lasnakodbul.
Terítsd ki a parton drága ruháidat
Szárító kötélre rakjad gunyáidat.
Tám a moly is eszi rejtett szoknyáidat?
Rut szenny, s rutabb mocsok lepi biboridat."¹⁵⁴.

A polgári élet egy pillanatát pl. a nagymosásra való készülődést, majd magát a munkát, annak hangulatát festő realista eszközökkel érzékelteti az író, érezhető^{en}, hogy valóban élménye lehetett ez a jelenet.

"Nyitódnak az ajtók, kocsik készítettnek,
Elrejtett szép ruhák nyalábba szedetnek,
Forognak szolgállók, szekérre tétetnek,
Lovak is nyeritnek, amint nyerithetnek.
Aggattyák a ruhát hosszú kötelekre,
Bizzák a peniszt is szép lassu szelekre,
Mártják a vásznokat, menvén a vizekre,
Száríttják terítvén a szép zöld füvekre."¹⁵⁵.

A víz partján friss zöld pázsitra terített hófehér száradó vásznak, lepedők idilli képe csak egy vidéki polgári világ élményanyagából születhetett meg. Az író olyan szegedi családi életéből meríthette, mint a sajátja, ahol a munka a polgári

legnemesebbikének számított. Apja halálakor öccséhez, Dugonics Ádámhoz írt levelében, amelyet különben az Ulisses előszavában is közöl, apjai erényei közül éppen ezt a munkás tevékeny polgári életet emelte ki Dugonics.^{156.}

Dugonics népiességénél, amint már említettük, hiányoznak a mélyebb élmények, de elevenen élnek a folklórisztikus emlékek, népszokások, néphagyományok és maga a népnyelv. A népszokások közül az egyik legrégibb hagyománynak a népi vetélkedés ősrégi motívumának és az ehhez igen közel álló jellegzetesen alföldi népszokásnak, a falucsúfoló hagyományoknak főlelevenítése, természetesen bizonyos változtatásokkal, érződik a kecskepásztor jelenetében.

"No kanász!...No rühes kan disznók pásztora.
Mint van hasa-csapott görcseid sátora?
Tám most-is torkodba malac gané pora?
Mert csak ezzel laksz jól, ha van disznód tora.

- . -

Enyim a gyöngy élet nem a kanászoké
Most is a városba, kérded mit hajtok-e?
Hajtok, de nem disznót. Avagy malacot-e?
Edd meg nekünk nem kell. Kecske a toroké.

Eme kanKós társad ha nálam szolgálna,
Egyebet se tenne, csak isztrongát állna,
Több jó falatokat oldal közé hánna,
Gyöpön is, nem pedig tetves ólban hánna."^{157.}

Nem nehéz a hang, tónus ellenére a népi csúfolkodó, vetélkedő

szokásokat észrevenni. Annak ellenére, hogy Dugonics majdnem naturalista hűséggel beszélteti a pásztorokat - tegyük hozzá, nem is túloz, hiszen a hang még erősebb is lehetne, különösen a csúfolkodó részeknél - mégsem érezzük a pásztort népi figurának. Mi okozza ezt? Az, hogy Dugonics nem alkot jellemet. Ilyen durva hangnemben nagyon sok népi figurát lehetne beszéltetni, a pásztornak lényegi jellembeli tulajdonsága megrajzolásához nem a legfontosabb kellék a durva beszéd. Dugonics ábrázolása alapján a pásztor nem lesz életteli figura, nem alakul ki jelleme, s hogy pásztorról van szó, azt csak onnan tudja az olvasó, hogy Dugonics pásztornak nevezi.

Viszont a néphagyomány megőrzése mellett ez a jelenet mutat arra is, hogy Dugonics a népeletnek külső formáit, jegyeit valóban nagyszerűen megfigyelte. Gondoljunk csak arra, hogy ebből a pásztor és kanász jelenetből világosan kirajzolódik a magyar pásztoréletnek hierarchiája. Ismert tény, hogy a pásztorok között is volt társadalmi tagozódás, sőt talán sokkal jobban érződött ez a tagozódás itt, mint a polgári életben. A pásztortársadalom ranglétráján legfelül a csikósok s a szárlaj pásztorok állottak. A ranglétra közepén helyezkedtek el a juhászok és a legalján a kanászok, azaz a disznópásztorok. Ennek a tagozódásnak nyomait, az ősi életformát sok tekintben megőrző Szegeden, Dugonics gyermekéveiben még tapasztalhatta.

Amint már utaltunk az előzőekben az egyszerű vagy paraszti, amit nem élhetett át az író, mindig csak a külső jegyek felsorolásán keresztül próbálja ábrázolni, és itt az író úgy érzi, hogy mennél inkább durvává, közönségessé változtatja az egyszerű, vagy paraszti figurának beszédét, annál jobban megközelítette a népi alakot. Ilyen vásári vagy utcai gorombaságokra emlékeztetnek az olyan párbeszédok, mint a szolgák jelenete.

"Te lottyó...Te kanca...Te kályha pemete,
Gaz ringyó...Rossz sandra...Poklok tenyészete."158.

Bármennyire is életképszerű lehet egy veszekedés leírása, ennek a veszekedésnek naturalista ábrázolása, illetve csak a durva hang ábrázolása nem vezethet az ábrázolás teljességéhez.

"Te bocskor! Vén fuba! Hallok bűdös döge!
Akasztott koncoknak utálatos szöge!
Kinek születésén tehén anyád nyöge,
Közel porontyánál bika apád böge.
Te szép lányoknak moslékos dézsája,
Sem lehetnél, bomlott; nem mondom mátkája
Te cudar...Te ringy-rongy...Te görcsök csudája,
Te varas békának eleven példája".159.

Hiányzik ezeknél a jeleneteknél az ami Nausika leírásánál a képet teljessé tette, hogy az író megpróbálta az alakot a jellemet belülről megközelíteni, megformálni. Mégis ezek a részek komoly jelentőséggel bírnak. Jelentősek egyrészt Dugonics népiessége elvi alapjai megrajzolásánál, másrészt néprajzi szempontból és végezetül, mert megérteni segítenek Dugonics más műveiben megnyilvánuló ilyen hangnemű ábrázolását.

Dugonics egy-két helyen a táj ébrázolásánál magyar hangulatot tud teremteni,160. jobban mondva az alföldi magyar táj képét villantja fel, nem az ábrázolás teljességével, hanem csak egy-két vonás megrajzolásával. Alcinous király palotája leírásában egy-két kép esetében mintha az otthoni szegedi táj képét vélnénk felfedezni.

"Künnül van kerítve szép magas nyárfákkal,

Erdőnek vélhetnéd, vannak oly szép számokkal." 161.

A nyárfákkal kerített királyi lak az alföldi nyárfás kuriák emlékét idézheti bennünk. Tájébrázolása terén sem mélyül el a dugonicsi ábrázolás, Baróti jegyzi meg igen helyesen, hogy Dugonicsnak nincs tájélménye, ábrázolása itt is felsorolás jellegű marad.

Végezetül, a magyar népmesék hangulatát, világát is be-
lopja művébe az író egy-két esetben, főleg a leírásoknál.
Ilyen például a királyi kastély belső világának megrajzolása,
az író itt átveszi a népmesék fordulátát, hangját, képvilágát
és egy könnyed szinkezeléssel a népmesék tarka szőnyegére
emlékeztető képet tárt szemünk elé.

"Rézből öntettek lakó-ház falai,

Aranyból a szobák kétszeres ajtai,

Ércből küszöböknek ellen-ágasai

Ezüstből az ajtót viselő sarkai." 162.

Nemcsak a képek válnak népmesei hangulatúvá, hanem Dugonics
mesélő kedve is szárnyakat kap, az egész leírás friss, könnyed,
gördülékeny. Nem érezzük azt a nehezkességet, lomposágot -
hozzátehetjük, hogy laposságot - amit az eposz csaknem valamennyi
részleténél megtalálhatunk. Olyan ő is, mint a paraszti mesélő -
de csak ennél a résznél, mivel amit elmond, a népmese, évszázadokon
keresztül csiszolódott, formálódott, tehát számára készenkapott
anyag - könnyedén, zökkenés nélkül mondja történetét.

Regényirodalmunk és az "Etelka"

A XVIII. századi regényirodalmunkra két fő vonás a jellemző. Egyrészt nem önálló alkotásokról van szó, hanem minden esetben átdolgozásokról, magyarításokról. 1755-ben Haller László Telemachosa^{Ko} nyitja meg a sort,¹⁶³ utána következnek 1772-ben Tordai Sándor Svédziai grófnéja, és Mészáros Ignác Kartigámja, 1774-ben Báróczi Sándor Kassandrája, 1781-ben Haller Antal Argenise, 1787-ben Barczafalvi Szigvártja és végül 1788-ben Dugonics Etelkája. A felsorolt művek egyike sem eredeti alkotás, mindegyiknél megtalálható a német, vagy legtöbb esetben francia hatás. A regényírásunk e kezdeti szakaszának^{ra} még jobbára a francia regények nyomják rá a bélyegüket. Wéber Antal¹⁶⁴ kimutatta, hogy husz német műre negyven francia jut, de ahogy közeledünk a századforduló felé, úgy jutnak mind nagyobb szerephez a német regények. Bár a francia hatás számszerűleg nagyobb, a német mégis jelentősebb. Jelentősebb, mert mint Császár Elemér mondja,¹⁶⁵ a német irodalom nemcsak eredeti alkotásokon keresztül hatott regényírásunkra, hanem^a legtöbb esetben a francia és más külföldi művek is német átdolgozásokon keresztül jutottak el hozzánk. Így pl. Mészáros Ignác Kartigámja 1772-ben, Kónyi János Várta mulatsága 1774-ben, Faludi Ferenc Téli éjszakája 1778-ben /megjelent 1787/. Császár említett műve¹⁶⁶ három irányt különböztet meg a német hatáson belül. Kezdetben a kalandos, népies ízű, stílusú művek hatása észlelhető, ez keveredik az erkölcsstanító irányhoz tartozó művekkel, s végül a század vége felé komoly szerephez jut a szentimentális irányzat.

A német irodalom kalandos, pikareszk regényei népi hangvételtől indulnak, stílusukon vaskosság tapasztalható /Simpli-

cissimus/. A XVII. és XVIII. századi német regények egyrésze továbbviszi a Grimmer^fshausen, Simplicissimus^c népies, vaskos vonalát. Lohenstein Arminius és Tiseneldája, vagy Haller államregényei már ennek a népies tónusnak heroikus, barokkos környezetbe való átültetését jelenti. A népiességet később Herder elvi iránymutatása tudatosan táplálja. Ez nem jelenti azt, hogy a népies tónus mereven elzárkózott volna a többi irányzatoktól és hogy nem keveredhetett akár Gellert, Hagedorn, Rabner^e moralizáló, erkölcsstanító irányával, vagy Dusch János, Miller János¹⁶⁷ szentimentális vonalával, sőt éppen az utóbbi eset az erős keveredés jön létre.

Hozzánk csaknem valamennyi válfaja eljut a német regényirodalomnak. A magyar fordítások, átültetések esetében a legkülönbözőbb eszmék, irányzatok keveredését lehet tapasztalni. Wéber Antal abban látja¹⁶⁸ ennek magyarázatát, hogy az eszmeileg egymásnak ellentmondó programok találkozhatnak, keveredhetnek, miszerint nem a fordított művek mondanivalója volt a fontos, hanem a magyar nyelv ügye. Kétségtelen, hogy e korszak írói elsőrendű feladatukat a nyelvművelésben látták, és így az eszmeileg egymással szembenállók is közös platformra kerülhettek, és kerültek is a magyar nyelvűség kérdésében, de ez önmagában még nem magyarázhatja a fentieket, kellett másnak is lenni, ami hozzájárult a keveredés létrehozásához. Valószínű, hogy a fordított művek történelmi környezete, népünk történetével való összekapcsolási lehetősége, hatással volt az akkor mind erősebben jelentkező történelmi igényre, és e történelmi igény is hozzájárult a különböző művek fordításához.

Regényirodalmunk másik jellemző vonása a regény és eposz közötti átmeneti jelleg. Ez az átmeneti jelleg ugyanúgy

tapasztalható az 50-es években íródott Telemachus^{korá}-nál, mint a széphistóriák Gisquardus és Gasmundájánál, Gyöngyösi Charicleájánál, vagy a Kartigámnál és Etelkánál. Az eposztól igazán csak a XIX. századi regényeink szakadnak majd el. Az eposztól való elszakadás hosszú fejlődési folyamat volt, s e fejlődési folyamatnak termékei a XVIII. század második felében írt magyar regények. E fejlődésnek meg lehet állapítani egyes szakaszait is. Első szakaszaként az század elbeszélő költészetét említhetnénk, amely még eposzi formában íródott, de már a regény felé tájékozódik. Ilyenek: a Péró veszedelem /1735/, a Czirákfiász /1742/, Törő Pethő féle lázadás /1753/, Vida György históriája /1759/¹⁶⁹. itt tehát az eposztól történik az átmenet a regényhez. A század második felében fordított lesz a helyzet, a regény már mint önálló műfaj jelentkezik, de erősen uralja még az eposzi jelleg, az eposz ~~szint~~ struktúra átvétele.

Regényeink tehát voltaképpen még nem is regények, műfajukat tekintve, ami pedig eredetiségüket illeti, egyáltalán nem beszélhetünk eredeti alkotásokról.

Eszmei téren egymásnak ellentétes eszmék kerülnek egymás mellé néha ugyanazon regényen belül. Legdöntőbb hatást a felvilágosodás jelentette. A felvilágosodás és közvetlenül Rousseau hatására indul el Angliában¹⁷⁰. a nemzeti múlt rekonstrukciójának irányzata. Leland 1762-ben megjelent Longsword c. művén és Wlapole Castle of Otranto c. művén keresztül. Ezekben már a történelmi múlt tudatos feltámasztásáról van szó¹⁷¹. e kezdeti műveket követik Percy püspök skót balladái, Macpherson osszián dalai, Mallet Edda-dalok fordítása. E felvilágosodásból fakadt irányzat fedezi fel éppen a múltbafordulás következtében az e korszak költészetére, irodalmára jellemző fontos tényezőt, a népet, mint az ősi költészeti, irodalmi anyag konzerválóját,

hordozóját. Herder átveszi Rousseau eszméit és annak Angliában megindult irodalmi erjedését is, és a nép jelentőségét a költészetben tudatosan hirdeti. Elfogadja Rousseau és a felvilágosodás tanítását a természetes emberről és életéről, amely tanítás szerint a természetes ember értékesebb a társadalom által befolyásolt és helytelen irányban ^{kiművelt} ~~kiművelt~~ embernél. Ez az eszme a XVIII. század utolsó évtizedeiben erősen érezteti majd hatását a magyar irodalomban is, a magyar irodalom egyik sajátos irányzatánál, az irodalmi népiességnél. Irodalmi népiességünk, bármennyire is nemzeti sajátságokon épült fel, elvi eszmei alapját a felvilágosodás rousseauista irányzatától, "vissza a természethez" jelszavából meríti.

A felvilágosodásnak különböző eszméi és elsősorban a természetes élethez forduló eszme irodalmi változata Herderen és a német felvilágosodáson keresztül jut el hozzánk. Nálunk sok tétele leegyszerűsödik, esetleg eltorzul, vagy alkalmazkodik sajátos hazai viszonyainkhoz. Még nem felvilágosult írók is átveszik a felvilágosodás egyes tételeit, mintahogy politikai síkon a felvilágosodással szemben álló nemességünk és átvesz egyes tételeket - Rousseau Társadalmi szerződésének gondolatmenetét - amikor az saját érdekeit támasztja alá.

172.
Révai 1782-ben megjelent fölhívása az ^{első} ~~első~~ nyilvános jelentekzése Herder eszméinek. A felhívás majdnem teljes egészében vázolja Herder népiességről vallott nézeteit,^{173.} hivatkozik a külföldi példákra és felhívja a figyelmet a profán költőkre, Faludi, Beniczki, Gyöngyösi-re. Hatása a felhívásnak komoly. Herder elsősorban e felhíváson keresztül hat irodalmunkra. Íróink közül sokan, (pl. Dugonics) nem valószínű, hogy Herder eszméivel közvetlenül érintkezett, Herder ^{telj.} ~~telj.~~ műveinek nem-ismeréséről tanuskodik Csehy József beszámolója:

"Egykor diákkoromban olvastam - Herdernek - az a munkáját: Ideen der Menschheit, különösen ahol nagy örömmel és egykori német elbizottsággal hirdeti Nemzetünkre az utolsó ítélet napot; midőn bejön Dugonics s kérdez a könyv fölől; elbeszélem, hogy este van a magyaroknak. Ne hiáj neki, azt mondja reá a szokott manierejában, hazudik a Szamár Német."¹⁷⁴.

A kezdeti regényre és éppen arra a vonalra, amelyikhez Dugonics is tartozott, komoly hatással volt a régi magyar irodalom. A regényfejlődésnek ezzel a belső vonalával eddig még kellőképpen nem foglalkozott irodalomtörténetírásunk. Pedig ha nem készítette volna elő irodalmunkat egy belső fejlődés a felvilágosult eszmék, a történelmi hagyományok angol irányzatának és a nép szerepét az irodalomban felismerő iránynak, valamint a német - elsősorban Herder hatására induló - népiesség befogadására, akkor ezek hatás nélkül vonultak volna el irodalmunk fölött.

XVIII. századi regényirodalmunk elsősorban magyar talajból nőtt és terebélyesedett, stílusát, színlétét, hangulatát, régi irodalmunk adja meg. Simai Ödön¹⁷⁵ a Pázmány-Csuzy vonal folytatását látja Faludi prózájában, és Faludi korának irodalmát szervesen ráépíti a hitvitázó kor magyar irodalmára. Ha Pázmány, vagy Csuzy prédikációinak közmondásaira és izes népi szólásaira gondolunk, akkor éreznünk kell, hogy Faludi és a vele induló irodalmi népiesség valóban ebből a régi magyar irodalmi hagyományból nőtt ki.

Faludi hatása igen nagy a korabeli és a későbbi magyar irodalomban

Dugonics András, Illei János, Sándor István azok elsősorban, akikre közvetlen hatást gyakorolt, és akiknél lépten-nyomon kimutatható Faludi hatása. Dugonics, Faludin keresztül is eljuthatott Pázmányék, Beniczkyék irodalmi hagyományaihoz, de eljuthatott Gyöngyösin keresztül, vagy eljuthatott a régi magyar irodalom közvetlen ismeretén, olvasásán keresztül. Erre a közvetlen élményre utal Dugonics Példabeszédeinek 1810-ben keletkezett és kéziratban maradt előszava,^{176.} amelyben Dugonics elmondja, hogy Példabeszédek tudatos gyűjtésével közel negyven esztendeje foglalkozik, - így feltételezhető hogy 1770 körül kezdett a népi szólások gyűjtéséhez - továbbá elárulja azt is, hogy kik voltak példaképei a szólások, példabeszédek gyűjtésénél, és itt Decsi Jánossal kezdődően felsorolja a régi magyar irodalom sok neves alakját. Szól Kisviczayról, Beniczkyről, Faludiról, majd a kortársak közül Rájnissról. Ha még hozzávesszük azt is, hogy Dugonics kedvelt olvasmányai voltak a históriák és a kor lecsúszott irodalma, a ponyvairodalom, ezek között nem egyet találunk olyat, mint például a Salamon és Markalf históriája, amelyben izes népi kifejezésekkel, népi szólásokkal találkozhatunk, akkor nem kétséges előttünk, hogy Dugonics regényei népies útjának, valamint az irodalmi népiesség előkészítésének, minden igeen hatás mellett is, egyik legjelentősebb tényezője a régi magyar irodalom Pázmánytól Faludiig megtett útja volt, amely a maga népnyelvhez közelálló szellemével lehetővé tette a külföldről jött eszmék befogadását és a sajátos magyar alkalmazásukat.

Az Etelka olvasóközönsége és a kor irodalmi ízlése

Az Etelka megszületésének körülményei tisztázásánál meg kell vizsgálni a kor olvasóközönségét és annak irodalmi ízlését. Irodalmi életünk erjedése a 70-es években indul és a felvilágosodás hatására újjáteremtődik egész költészetünk. Új műfajok születnek és hódítanak tért maguknak, új irányzatok keletkeznek és egy egészséges harc indul, amely harcból kibontakozhatik a megújult magyar irodalom. Az irodalomban beállott változásokat kétségtelenül a kor politikai, társadalmi változások^{ai} indították el, s annak mintegy visszahtásaként következett be. A század leghaladóbb eszméjét a felvilágosodás jelentette, de a felvilágosodást csak egy elég szűk réteg tette magáévá, az írók nagyrészt is csak éppen, hogy érintette, sokan szembenállottak vele. Az olvasóközönségnek^{re} és annak ízlésére még fokozottabban áll a fenti megállapítás, nála az új eszmék befogadási igénye alig tapasztalható. Olvasóközönségünk döntő mértékben a köznemességből, ^{gy}gyéren jelentkező városi polgárságból tevődött össze. Ezt az olvasóközönséget kötötte nagyrészt a hagyományos nemesi felfogás^a politikai gondolkodás területén; másrésztől műveltsége és ízlése az elmaradt, primitív, vidékies nemesi ízlés volt.

A fejlődés iránya bármennyire is ^aBessenyeiék által képviselt felvilágosodás, Bessenyeiék mégsem tudnak hatni döntő mértékben a 80-as évek közönségére, ^{177.}eszméik a széles rétegeket kevésbé hozza mozgásba, inkább csak egy kisszámu művelt közönségre gyakorolnak hatást. Bár olvasóközönségünk nem egységes, a különböző irányok itt is felfedezhetők, zömét ennek az olvasóközönségnek a hagyományos ízlést képviselők teszik ki, ez ^{a rész}viszont idegenkedik az új eszmék propagálását célzó művektől. A hagyományos ízlésű közönség legmagasabb irodalmi szintjét Gyöngyösi művei jelentették,

ő a legolvasottabb, legismertebb író. Gyöngyösi mellett a régi históriák a legkedveltebbek, ezek között a történelmi és szép-históriák egyaránt. A Fortunátus története pl. népkönyv és dráma formájában több kiadást ér el, elsősorban kalandosságával, naivitással ^{szíval} hatva az egyszerű ízlésű olvasóközönségre. Igen kedveltek ^{voltak} a prózai históriák, történetek: A Salamon és Markalf, az Árgirus, a Nyul éneke, a Toldi Miklós, az Appolonius, a Stilfrid, Tankrédus története,¹⁷⁹ ezek a XVIII. századtól kezdődően a különböző nyomdákban számos kiadást értek el.¹⁸⁰ Nem kevésbé voltak olvasottak az egyes anekdotagyűjtemények. Hermányi Dienes József Nagyenyedí siró Heriklatus és hol mosolygó, hol kacagó Demokritos című kéziratos gyűjteménye, majdnem félezer anekdotát gyűjtött össze. Népszerű volt Kolumbán János Vida György históriája és Kónyi János Demokritos-a.¹⁸¹ A nemesi olvasóközönség nagyrésze előszeretettel olvasta még a kalendáriumokat. 1755-ből származó adatok szerint Erdélyt nem számítva, Magyarországon 70 ezer kalendárium készült.¹⁸² Természetesen olvasták még a német heroikus barokkos regényeket, szentimentális könyvecskéket és azok magyar fordításait.

Dugonics ízlése sok vonását tekintve megegyezik ezzel a köznemesi ízléssel, ismerte ezt még jól otthonról, s maga is tudatosan szolgáltatta a későbbiekben ezt az ízlést. Sikerének titka nem kis mértékben abban van, hogy eltalálta e kor közönségének ízlését. Halász Ignác¹⁸³ a XVIII. század Jókaijának tekinti, s ha ez a megállapítás tulzó is, mindenesetre figyelemreméltó. Valóban egy adott korszakon belül viszonylag a legolvasottabb, legnépszerűbb író volt, s ez nem kis mértékben történhetett azért, mert mint Jókai, ő is, egyaránt meg tudta nyerni a férfi és nő-olvasókat.

Őstörténet és az Etelka

A nemzeti múlt felé fordulás nem egyedül a XVIII.század második felére jellemző. Minden korszaknak megvan a maga történelmi igénye, s ez hol gyengébben, hol erősebben jelentkezik. A felvilágosodás hatására végbemennek a már előzőekben vázolt változások, a kor történelemszemléletében. A vallásos elem háttérbe szorul és előtérbe lép az egyes történelmi személyiségek történelemet formáló szerepe. Egy-egy hősnő keresztül mutatják be az írók nemzetük egy korszakának dicsőségét.¹⁸⁴ A felvilágosodás racionalizmusa megköveteli, hogy az írók a bemutatott történelmi eseményeket hiteles adatokkal támasszák alá s így megindulhatnak a nagyarányú forráskutatások, ezzel párhuzamosan a feltárt adatok publikálásai, s azok körül a hitelességüket eldöntő éles viták. A XVIII.században látnak újra napvilágot ^arenaissance-kori történelmi munkák, ^ahonfoglalásra vonatkozó kutatók.¹⁸⁵ Timon, Kaprinay, Pray, Katona, Bél, Schwandtner, Desericzky történelmi munkásságára már ez az őstörténelmi forráskutatás és a felkutatott forrásanyag beállítása nemzeti történe^{em}~~nek~~nk egészébe, a jellemző. Ebben az őstörténelmi kutatásban két döntő fontosságú mű megjelenése lesz korszakalkotó. Az egyik egy történelmi forrásmű: Anonymus krónikája; másik egy inkább nyelvészeti vonatkozású munka: Sajnovics Demonstrációja. Anonymus krónikáját 1746-ban Schwandtner adta ki. Jelentősége azért nagy, mert a magyar őstörténelmi kutatásban döntő változást hozott, ugyanis a honalapítás ténye Anonymussal kezdődően többé nem Attila nevéhez fűződik, hanem Árpád nevéhez. Ettől kezdődően Árpád szerepel úgy, mint a magyar történelem első kimagasló alakja. Zrinyi, Gyöngyösi, Liszti kora nem ismerte Árpádot, ezért a történelmi távjuk művek esetében a történelem előtti korból kénytelen meríteni. Az eddigi történelmi kutatás

187.

Bonfini vette alapul amikor az őstörténeti részeket tárgyalta. Bonfini Attilával indítja a magyar történelmet és az avarokat, mint a magyarok rokonait tárgyalja. Az ő hatására írónk is mindkét kérdésben hasonlóképpen foglalnak állást.

A Demonstráció 1770-ben jelent meg, jelentőségét az őstörténeti kutatásoknál is le lehet mérni, de sokkal inkább nyelvészeti és irodalmi téren. Sajnovics ebben a művében fölhívta a figyelmet egy olyan új rokonságra, amely nálunk eddig ismeretlen volt, nevezetesen a lappokon keresztül a finnekkel való rokonságra. Halász Ignác tanulmánya^{188.} részletesen földolgozta Sajnovics hatását ^{irodalmunkra} és mint megállapítja az élet legkülönbözőbb területén lemérhető e hatás. Történészeink közül Prayt foglalkoztatja Sajnovics kutatása /ő közli le először a Halotti beszédet éppen a Demonstrációban/, Révai és Gyarmati nyelvészeti vonatkozásokban került Sajnovics hatása alá, míg írónk közül elsősorban Dugonics András Etelkájára, majd annak folytatására az Etelka Karjelban és a Jolánka megírására, továbbá Perecsényi Nagy László Szakadárjára lett komoly hatással.^{189.}

Amint Halász Ignác bizonyítja a finn és lapp népekkel való rokonság gondolata Schæffer Lappóniájában és Büsching Geographiájában már említést nyert^{190.} Sajnovics figyelmét Hell Miksa hívta föl az említett művekre, és amikor 1769-ben Hell Miksával együtt Norvégiába utazott ~~és~~ meggyőződött Schæfferék adatainak helyességéről. Majd személyesen végzett kutatómunkát és ennek a kutatásnak eredményét tette közzé a Demonstrációban. Sajnovics mellett Hell Miksa is foglalkozott a rokonság kérdésével, egyik művében az Expositiones Literarieban a magyar őshazát Karéliába teszi. Ez azért jelentős, mert eddig az őshazáról jóformán semmiféle elképzelése nem volt történészeinknek. Sajnovics átveszi Hell Miksa elképzelését az őshazára vonatkozóan, továbbá az őshaza címerére vonatkozó Hell elgondolást, ^{ib} ehhez a címerhez egy verset is ír. Ugyanez a Hell

Miksa elképzelés kerül át Dugonics Etelkájába is. Etele pecsétje pontos megfelelője Hell Miksa címer-elképzelésének. Dugonics csak annyit változtat Hell tételein, hogy a Karélia szó megfejtésénél nem a "kar-jel" magyar értelmet tartja megfelelőnek, hanem a "király" megfelelést.^{191.}

Természetesen a Demonstráció nem vált ki osztatlan elismerést a magyar nemesi közvéleményben, sokan különösen a nemesség nem rajong a halszagu rokonokért. Orczy és Bartsaj is finterogva beszél Sajnovics elméletéről.^{192.}

Az Anonymus és a Demonstráció nem kiváltó okai voltak e korszak történelemszemlélete és történelmi érdeklődése kialakulásának, hanem csak elmélyítették azt, illetve hozzájárultak ahhoz, hogy az ettől függetlenül jelentkező történelmi igény sokkal fokozottabb mértékben forduljon a magyar őstörténeti problémák felé. Mint már utaltunk arra az előzőekben, egy nemzet mindig akkor fordul saját történelme felé, amikor az idegen elnyomás fölébreszti saját történelmi múltja megbecsülésének szükségességét és erre soha nagyobb szüksége a XVIII. századi magyarságnak nem volt, mint II. József uralkodása alatt a németesítő törekvéseknek, a nyílt gyarmatosítás idején. Az elnyomás korának irodalma mind nagyobb és nagyobb mértékben, éppen ezeknek a hatásoknak tulajdoníthatóan, fordul a történelmi témák felé, tudatosan keresve a nemzeti történelmi témát s ezen belül az olyat, amelyik nemzeti történelmünk legdicsebb korszakához tartozik, e nemzeti témákhoz való fordulás közben tudatosan politikai tartalommal telített témákat keres, amely témákban kiutat találhat e korszak emberének nemzeti érzése s burkolt habsburg-ellenessége. Így fordul Bessenyei, Kultsár, Vály Nagy, Virág, Hűrváth Ádám a Hunyadj-témához.^{193.} Mások még mélyebben nyulnak vissza nemzeti történelmi múltunkba, s eljutnak a honfoglalás korához, az Árpád-témához, s ebben az Árpád-témában

találják meg a politikai harchoz szükséges alapot. Az Árpád-témák sorát Rádai Árpádiásza nyitja meg és Dugonics, Csokonai folytatja, hogy a legteljesebb kibontakozását a reformkorszak nagy nemzeti ^{megmondóvárána} ~~kibontakozásának~~ idején Vörösmarty epikájában érje el. Őstörténeti téma tekintetében, az Attila-Árpád témaváltás a XVIII. század utolsó évtizedeiben megy végbe, ^{irodalmunkban} ~~első~~ sorban a II. Józsefi magyar-ellenes, gyarmatosító politika következtében, a témaváltást elősegíti Sajnovics Demonstrációja és Anonymus krónikája. Dugonics a nemesi közhangulatnak megfelelően Árpádot, mint az első nemzeti uralkodót, fenyegető hangsúllyal állítja szembe a Habsburgokkal, mintegy utalva arra, hogy éh még Árpád nemzetsége, s ha nem tartja be a dinasztia a nemzettel szembeni kötelezettségeit, vissza lehet hozni őket jogos örökükbe. E korszaktól kezdve az Árpád-téma is, a Hunyadi-témához hasonlóan, mindig magával hordoz egy bizonyos habsburg-ellenes tartalmat.

Az Etelka forrásai

Sokan foglalkoztak már eddig az Etelka forrásaival és számos hatásra mutattak rá. Ezek alapján a forrásokat három főcsoportra lehetne osztani:

- 1./ Külföldi és hazai irodalmi források
- 2./ Különböző történelmi forrásművek
- 3./ Folklórisztikus elemek.

Nézzük először a legfontosabb hatást jelentő forrásokat, a külföldi és hazai irodalmat.

Maga Dugonics forrásaira utalva a következőket mondja regénye előszavában:

"Leirtam régi Magyarainknak vitézségeket; bátorságokat nagy lelkeket. Előadtam Fejedelmeinknek szertartá-

sokat...Mindezeket nem ujjamból szoptam, hanem ama napkeleti bölcs császárnak Leonak írásiból vettem. ...Ezeket se gondoltam ki magam, hanem Béla királyunknak nevetlen írődeákjából kölcsönöztem" 194.

Mindez csak a történelmi forrásokra vonatkozik, a politikai és irodalmi vonatkozásokról nem nyújt eligazítást, erről a Feljegyzésekben beszél Dugonics¹⁹⁵.

"Etelka, sive Arpadí, ducis Hungarorum incomparabilis filia per modum Argenidis, Virgilii, Homerique epopejæ, ritu fabularum romanensium feliciter deducta. Primum hoc est isæ patria nostra originale et vere nationale roman. Magna cura et sollicitudine elaboratum est opus et patriæ gratissimum". 196.

Dugonics itt árulja el, hogy regénye egyrésztől Barczlay Argenise, másrésztől Vergilius és Homerosz eposzainak mintájára íródott. Ugyanezt már kortársai közül többen is észreveszik. Pálóczy Horváth Ádám egyik ^Kazinczyhoz írt levelében nemsokára a regény megjelenése után ezeket írja:

"Ugy tetszik Virgiliusnak is könnyebben ment a negyedik könyv, mint a többi és egyszersmind meg is mutatta benne, hogy ha Cothurnatos Maro is ő, és mintegy minden enyelgéstől idegennek láttatik, de csak ugyan ismerte a Szent Szerelmet és nem Barczlajustól tanult karazerozni, mint Dugonics."197.

Dugonics aját vallomása és a kortársak feljegyzései alapján kialakult irodalomtörténetírásunkban egy fölfogás, amelyik az Etelka

főforrását Barclay Argenisében jelölte meg. Ezt az álláspontot képviseli Prónay Antal is^{198.} Dugonics-monográfiájában, vagy az^{199.} azzal csaknem szószerint megegyező Etelka-kiadás előszavában.

"Ezek közül különösen Barclay műve volt rá nagy hatással. Az Argenis 1621-ben jelent meg; meséje a római uralom előtti korban játszódik...Dugonics ebből a műből tanult, hogy kell egy költött mesébe politikai célzatot illeszteni"^{200.}

Prónay véleményét átvette csaknem valamennyi irodalomtörténészünk, többek között Bertóty Ilona, aki elmélyült részletes elemzéssel bizonyította be Barclay hatását az Etelkára, sőt véleményünk szerint a kelletténél többet magyaráz bele, mint amennyi valóban volt. Barclay és az Argenis hatását nem lehet tagadni a mű annyira népszerű volt abban a korban, hogy mint Berg Pál^{201.} kimutatta, csaknem száz éven keresztül elevenen hatott olvasóközönségünkre és íróinkra. Már Apafi könyvtárában megtalálható az Argenis, fordításával a XVIII. század folyamán többen is kísérleteznek. Parainesise Dugonics egyik kedvelt olvasmánya volt.^{202.} Abban feltétlenül igazat kell adnunk Bertótynak, hogy nemcsak a politikai célzatosság szempontjából volt az Argenis forrása az Etelkának, hanem szerkezet és esetleg egyes alakok esetében is. De az Argenis nem egyedüli forrása az Etelkának mellette még számtalan más az Argenissel egyenlő jelentőségű forrást találunk, és ez az, amit Bertóty már nem vett észre.

Baróti Dezső^{203.} és Diósi Géza^{204.} is átvesszi az addigra kialakult Argenisen alapuló fölfogást és ők is ezt tekintik a regény elsődleges forrásának. Ezzel szemben már a regény megjelenésétől kezdve van egy másik fajta elképzelés is, ha nem is kapott olyan

sulyt mint az előző, és amelyiket Péczeli indított el közvetlenül a regény megjelenése után.

"Alig tud még magyar nemzetünk szebb és nyájasabban gyönyörködtető született magyar román~~ia~~ mutatni, mint Ft. Dugonics András ur ezen "telkája, mely más akármely még oly ki allérozott nemzetek könyvei között is méltán beillik. Első volt jóformán a költeményes elmének ilyen munkáj között e században ama híres anglus: Pamela, melyet megszeretvén, már sok nemzetek olvasnak annyi nyelveken. Azólta /felébresztetvén efféle munkára az anglusok által a franczok s németek is/ készítgettek ilyeneket. S ugy vélem legközelebb lévén ezek hozzánk, mind két hazánkban ismeretesekké lesznek Hallernak Uszongja, Alfredje Veilandnak Agathonja s Arany Tüköre; Sternhain kiasszony történetével együtt. Duschnak Ferdinens Károlya, Meisnernek Alcibiadese és más ehhez hasonlók."205.

A franciás Péczeli óvatos megfogalmazása a német barokkos szentimentális regények között keresi az Etelka forrását. Ezen a nyomon indul el Császár Elemér is,^{206.} aki elveti Bertóky Ilona álláspontját s szerinte az Etelka semmi esetre sem az Argenisből veszi eredetét, hanem minden bizonnyal egy XVII-XVIII. századi német regény átdolgozása. Szósz szerint ez a véleménye György Lajosnak is.^{207.}

Császár és György Lajos által képviselt felfogás az Etelka forrását a szentimentális barokkos német regényben keresi. Ennek a felfogásnak kétségtelenül komoly alapja van, de ugyanugy eltulozza a német hatás jelentőségét, mint a másik álláspont esetében a Barclay hatás eltulzásáról beszélhetünk. Mindkét álláspont tulzása

abban rejlik, hogy csak az idegen mintákat hajlandók figyelembe venni, ezen belül is csak egy nemzet irodalmának vagy csak egyetlen regénynek a hatását és szem elől tévesztik az egyik legfontosabb forrást, magát a magyar irodalmat, a magyar irodalom prózai hagyományait, hiszen Forrás szempontjából ennek legalább olyan döntő jelentőséget kell tulajdonítani, ha nem döntőbbet, mint a külföldi példáknek. Hiszen a külföldi példák legtöbb esetben csak cselekmény, szerkezet esetében adtak legy-egy ötletet az írónak, a magyar irodalom régi hagyományai viszont segítették Dugonicsot írói elvének kialakításában, az ugynevezett parlagi népiesség elvének tudatos alkalmazásában és ez számunkra és a magyar irodalom fejlődése számára is fontosabb, mint a cselekmény, szerkezet, alakátvétel.

A német regény hatását bizonyos szerkezeti megoldások tekintetében, egyes alakok átvétele esetében módszer szempontjából kell tüzetesebb vizsgálat tárgyává tenni, mert nagyon sok kérdésre innen kaphatunk világos választ. Halász Ignác szerint ^{208.} a regény történeti tárgyalása a Haller-Lohenstein féle regényekkel rokon, míg a szentimentális hang Gellert Merck szentimentalizmusával.

Albrecht Haller három államregénye a hagyományos államformák védelmében íródott: Usong 1771-ben, Alfréd az angolszászok királya 1773-ban, Fabricius és Cato 1774-ben. A három regény három államformát: a despotizmust, az alkotmányos monarchiát és az arisztokratikus köztársaságot vizsgálja. Közülük az Etelkára leginkább az Usong hathatott. Usong herceg a regény főhőse abban hasonlít az Etelka egyik főhőiséhez, Eteléhez, hogy ő is elhagyja hazáját, elmegy hosszabb időre Ázsiába, hogy tanulmányozza az igazságos uralkodó jellemét. Usong tanulmányútjának végső következtetését az állam irányításával kapcsolatosan ugyanugy abban lehet összefoglalni: "Nem a nemesi születés, hanem a becsület teszi

igazán nemesé az embert", mint az Etelkában Árpádnak fiához Zoltánhoz intézett tanácsainak végső summáját: "Ne tegyen különbséget a pusztá nem; hanem leg-fő-képpen a bajnoki vitézség."²⁰⁹ Ennek a gondolatnak többször is helytad az író regényében. Etele így nyilatkozik a magyarokról

"Szeretem a magyarokban azon nagyon becsülendő erkölcsöt: hogy nem annyira a nemnek törzsgyökerességét, mint a kitetsző indulatnak érdekét, és méltóságát tekintik".²¹⁰

Kisebb részletproblémáknál is találunk Haller és Dugonics között hasonlóságot, Hallernél ugyanúgy fontos szerepe van az ősi vallásnak, az állam szempontjából, mint Dugonicsnál; ugyanúgy támadja a hivatalnokokat, tanácsosokat, a királyra gyakorolt rossz befolyásuk miatt, mint Dugonics, és végezetül ugyanúgy sikra száll a hatalomnak az uralkodó által történő gyakorlásáért, mint Zoltán esetében Dugonics. Zoltán is akkor válik valóban nemes és igazságos uralkodóvá, amikor szakít tanácsosával Rókával, és maga veszi kézbe az ország ügyeinek irányítását.

Sok vonás tekintetében megegyezik az Etelka Daniel Gaspar Lohenstein Arminius című regényével. Valószínű, hogy ez a regény lehetett szerkezet és mese szempontjából az egyik legfontosabb forrása Dugonicsnak. A regény teljes címén Grosmütiger Feldhern Arminius odern Hermann und Thusnelda in einer Staat Liebes und helden Geschichte, 1689-ben jelent meg két kötetben. a XVIII. század folyamán készült belőle egy kisebb, kivonatos, egykötetes kiadás is. Maga a regény hasonlóan az Etelkához, hosszú unalmas, terjengős leírásokból áll. Államregény, célja hogy a német hősi multat föltámassza azt bemutassa és e bemutatáson keresztül hasson a német nemzeti érzésre. Arminius /Hermann/

szabadsághős, szerelme Thusnelda méltóságteljes igazi német lány, hasonló Etelkához, méltó párja Hermannak. Kettőjük szerelme az Etele-Etelka szerelmi párhuzamnak felel meg ugyanugy, mint ahogy a regény célja is megfelel az Etelka céljának.

Sok hasonlót lehet találni a regény szerkezeti megoldásában is, az Arminius fárasztó unalmas meséjét beszurt történetek teszik még fárasztóbbá, unalmasabbá. Ezek a beszurt történetek megfelelnek az Etelka lábjegyzeteinek, elmondják a németek és rómaiak egész addigi történelmét, ugyanugy, mint az Etelka jegyzetei. Az Arminius jegyzetanyaga ugyanolyan lomkamrája a német irodalomnak, mint az ~~xxx~~ Etelka jegyzetanyaga, ahol mindig minden kutató találhat valami újat. Sok egyező van a két regény stílusában is. Lohenstein naiv tudálékoskodó stílusa sok esetben keveredik egy vaskos népiességgel, emlékeztetve nem egyszer a Grimme~~s~~shausen népies nyelvére, ugyanugy, mint az Etelka stílusa. Mindkét regényben jól megfér egymás mellett a jegyzetanyagok pedáns tudálékoskodó tónusa, a vaskos gorombaságokat magábanhordó stílusjegyekkel.

Habár sokat kölcsönöz Dugonics a német regényektől, nevezetesen Hallertől és Lohensteintől, vagy a szentimentális vonás esetében Gellertől, Vielandtól, Mercktól, mégis a legfontosabb forrás számunkra nem ez, hanem a magyar irodalmi hagyomány.

A magyar irodalom hatását irodalomtörténetírásunk jelentősége alatt tárgyalta eddig, pedig tagadhatatlan, hogy ennek sok szempontból nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint a külföldi hatásoknak. Először Kazinczy Ferenc állapította meg, hogy az Etelka ahhoz, az Argir~~us~~, Stilfrid körül kialakult, a magyar népkönyvek, históriák vonalából táplálkozó prózához tartozik, amelynek ebben a korban igen nagy hatása volt az olvasóközönségre.

"Elhallgatom azt, hogy a könyv ha úgy tekintjük csak mint románt, csaknem az Argirus és Stilfrid classisába való. Nevetséges a szó derivatióiban és forgásaiban is".^{211.}

Tagadhatatlan, hogy a népkönyvek, amelyek kedvelt olvasmányai voltak Dugonicsnak hatással voltak rá. Így elsősorban Telemakus bujdosásának története, annak nyelve, stilusa, de a benne fölvetett gondolat az igazságos eszményi államról, továbbá a Salamon és Markelf históriájának izes, népnyelvhez közelálló tónusa, vagy a Fortunatus történet naivitása, kalandossága. Hatott rá továbbá Faludi költészete, népiessége, amint ezt Horváth János is megállapította^{212.} elsősorban abban az elvi álláspont elfoglalásában, amelyet a népnyelv, a népiesség, a közmondások regénybe való bedolgozása szempontjából követett az író. Ha a Faludi hatást elhanyagolnánk, mint ahogy ezt eddig tette irodalomtörténetírásunk, Dugonics népiességének magyarázatánál hamis utra kellene térnünk. Dugonics írásművészete, amint arra már utaltunk, szervesen ráépült a Pázmány, Beniczki, Faludi fejlődési vonalra. Telegdi-Bornemissza közti hitviták durva tónusa, vagy közmondásokon és szólásokon felépült magyarsága, Faludi népies stilusa és Dugonics parlagiassága között meg lehet találni az összekötő kapcsot. Faludi és Amade hatását már fiatalkori dalgyűjteménye esetében is tapasztaltuk. Dugonics mindvégig hatása alatt áll Faludi költészetének, jóval később a Jolánka megírásánál is átveszi Faludi verseit, pl. "Szerencse kerekén okosan ülj"., kezdetűt, mint ősi magyar dalt emlegeti a Jolánkában. Horváth János Faludi és Dugonics népiességét két különböző ágnak tekinti.^{213.} Faludit a formai, Dugonicsot az anyagi néphagyomány művelőjének tartja. Ha ez a megállapítás lényegében helyes is, egy szempontból föltétlenül vitatkoznunk kell velük.

nevezetesen azért, mert e kor népiessége még annyira ösztönös népiesség, még akkor is, ha egyik-másik művelőjénél valamilyen szempontból jelentkezik is a tudatosság, hogy nem lehet világos frontokat megkülönböztetni. Itt még keveredik egymással a hagyománymentő és formai kérdéseket magáévá tevő népiesség. Dugonicsot föltétlenül Faludi munkássága inspirálja elsősorban az anyagi néphagyományok gyűjtésére, mert hiszen maga Faludi is mutatott példát erre az anyagi gyűjtésre, gondoljunk csak a Példabeszédek és szólások gyűjtésére. Az Etelka megírásánál is mindvégig érezzük Faludi hatását. Ez a hatás elsősorban nem a szerkezeti problémáknál jelentkezik, vagy az egyes alakok megformálásánál, hanem elvi vonatkozásokban. Hogy Dugonics tudatosan alkalmazza azt az elvet, amely megfelel a régít a népivel azonosító elvvel, nem kis mértékben Faludi munkásságának köszönhető.

Faludi hatott úgy is Dugonicsra, hogy az őt követő írók munkásságát is magáévá teszi Dugonics András. Simai Ödön tanulmánya 214. részletesen, s végeredményében helyesen tárgyalja Faludi hatását a korabeli prózánkra. Ő mutat először arra, hogy Dugonics az Etelkjában voltaképpen Faludi utánzó^{215.} és ő mutat rá arra is, hogy Dugonics a Faludi követőktől is sokat átvesz. Így pl. Illei Jánostól kerül az Etelkába a "Magyarok istene" kifejezés is.^{216.} Faludi és a népiesek mellett az Etelka forrásai között kell említeni a magyar irodalom első regénykísérleteit a különböző átdolgozásokat is. Gondolunk itt Mészáros Kartigámjára, ^{Ménárosról} akinél az egyik főhőséről a török lányról éppen úgy kiderül, hogy magyar származású, mint Dugonics Eteléjéről. Átkerülnek az Etelkába Bessenyei által hirdetett felvilágosult gondolatok, mint például a "jó király és gonosz tanácsosai" motívum is. Érdekes megfigyelni, hogy a felvilágosodás írói elsősorban Bessenyei által használt motívumok közül még többet is átvesz Dugonics, amint erre Mezei Márta fölhívja figyelmünket,^{217.} ilyen motívum

a tragikus hős föltétlen bizalma a királyban /Hunyadi László, vagy az igazságtalanul bezárt, bebörtönzött Belizárius/. Ezek a hősök ugyanúgy bíznak az uralkodóba, illetve ugyanúgy bele-törődnek az igazságtalan ítéletbe és nem hajlandók önmaguk érdekébe semmit sem tenni, mint Dugonics hőse, Etele, aki ~~szintén~~ megadással fogadja a gonosz tanácsos Róka aljasságából következő igazságtalan bebörtönzését; vagy a másik hős, Etelka, aki nem hajlandó semmit sem tenni akkor, amikor apja Zalánfihoz akarja kényszeríteni feleségül.

Végül ide a magyar irodalom hatásához kell sorolni a klasszikusok hatását is. Ezeknek egy része ugyan eredeti nyelven, mint olvasmányélmény hatott az Etelka megírásánál, de többségükben mint magyar nyelvű átdolgozások voltak az Etelka forrásai. Ruzsonyi Béla²¹⁸. Gyöngyösi Chariklia-ja néhány vonását fedezi fel az Etelka egyes részleteiben. Ilyen rész az Etelka áldozat-bemutatásának leírása, majd Etelével való találkozása, az előbbi Chariklia áldozatbemutatásával az utóbbi Chariklia és Teogenes herceg találkozásával egyezik meg csaknem szó szerint.

Amint arra Prónai Antal²¹⁹. és Diósi Géza²²⁰. már részletesen rámutattak, Dugonics Vergiliustól veszi át az álom szerepeltetését. Anélkül, hogy ezzel vitába szállnánk, csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy az álom nemcsak a klasszikus hagyományokból, hanem a magyar néphagyományokból is bekerülhetett a regénybe, sőt a magyar történeti népmonda is komoly szerepet játszhatott ebben az esetben /Emese álma/. Ugyancsak ők mutatták ki, hogy a dajka Ovidiustól került az Etelkába, *ugyanígy* Ovidiustól kerültek a monológok, míg Homerosztól a szerkezet bizonyos vonásai, pl. az „in medias res” kezdés.

Dugonics néhány korábbi alakját is szerepelteti a regényében,²² pl. Etelka leírásánál és megrajzolásánál Nausika szolgál bizonyos

mértékig példaként.

Mindezek arra mutatnak, hogy Dugonics az Etelka esetében voltaképpen nem alkotott eredeti regényt, hiszen a források végtelen sokaságából táplálkozik műve, de eszmeisége szempontjából mégis eredetinek kell tekinteni, és az olvasóközönség is eredetinek látta, eredetinek érezte, és ezért meg is szerette. Megszerette, mert a magyar őstörténetről, a honfoglalás világáról egy olyan képet adott, amelyik tökéletesen megfelelt ízlésének. Dugonics ugyanis saját korának szentimentális világát helyezte át a honfoglalás idejébe. Árpádot és környezetét olyannak mutatta be, mint a XVIII. század második felének nemesi világa. A kor nemesi közönsége öfömmel ismert önmagára Árpád vitézeiben, és ez nem kismértékben járult Dugonics népszerűségéhez.

A regény történeti forrásanyaga.

Dugonics maga mondja el regénye előszavában, hogy történeti forrásnak elsősorban Anonymus Krónikáját és Bölcs Leo Hadi taktikáját használta ugyanakkor mellettük még rengeteg történeti kútfő anyagát dolgozta regényébe

"Áma napkeleti bölcs császárnak Leonak írásiból vettem. Ez jól ismerte az akkori magyarokat.... ezeket se gondoltam ki magam; hanem Béla királyunknak Nevetlen íródeákjából kölcsözöntem...A többi jegyzeteket, hol emennek, hol amannak írásából szedegettem és kölcsözöntem".^{222.}

Forrásait azonban legtöbbször önkényesen használja. Szó szerint csak elvétele idézi az egyes kútfőket. Tetszése szerint megváltoztatja a kézhez kapott anyagot, néha az is előfordul, hogy saját elképzelése alátámasztására maga gyárt forrásokat. Az sem ritka, hogy az egyes

forrásokot keveri egymással, vagy kiválogatja a maga számára a legmegfelelőbb részleteket, eklektikus voltát ^{id sem} ~~nincs~~ tagadva meg.

Az őstörténeti forrásokat addig még nemigen használta fel irodalmunk, csupán egyes kísérletek történtek felhasználásukra, de ezek a kísérletek nem dugonicsi méretűek. Bessenyei a Hunyadi Mátyásról szóló eposzában éppen csak érinti a szkita őseket. Barcsa í is csak rövid részletben emlékezik meg a magyar ősi multról, itt elveti Sajnovics elképzelését az őshazáról, miszerint ez északon Karéliánban lett volna, helyette valahová messze, Kinába helyezi. Báday Gedeon eposza, amelyik 1787-ben a Magyar Muzsában jelent meg az invokációnál elakadt. A forrásanyag regénybe illesztésére tehát Dugonics hazai példát nem használhatott, nem is használt, hanem Lohenstein Arminius és Thuneld ⁶ regényének szerkesztési elvét követi. Tőle veszi át a tudálékoskodó, okoskodó magatartást, tőle veszi át a mese jegyzetekkel való fölghigitásának módszerét.

Az őstörténeti forrásanyagot képező gesták ebben az időben jelentek meg, ekkor kezdődött körülöttük a történészek éles-hangu vitája. Így, kialakult nézet a honfoglalásról, vagy a vezérek koráról nem volt. Először Pray György tett kísérletet, De Guignes hun kutatásainak felhasználása, valamint Sajnovics lapp-elmélete alapján, ²²³ hogy szétválassza a hunokat és magyarokat és helytadjon a lapp-finn rokonságnak a magyar őstörténetben. A hunokat ő is Bonfini alapján kénytelen magyarázni, ugyanígy az avarokat is és mindezt megpróbálja egységes történeti összefüggésbe ágyazni, s hogy elmélete elfogadható legyen, a magyarok három kimeneteléről beszél.

Dugonics az Etelka első kiadásakor szorosan követi főforrását, Anonymust, ez megmutatkozik a vezérek felsorolásában, ^{is} ahol csupán annyit változtat, hogy Uszabut is beveszi a vezérek sorába, ²²⁴.

és így Árpáddal együtt nála nyolc vezér szerepel.

Az Etelka harmadik kiadásáig eltelt idő alatt kialakult egy bizonyos elképzelés történészeink részéről a magyar őstörténetről. Főleg Pray és Katona munkássága alapján alakul ki az a nézet, hogy a magyarok az őshazából háromszor jönnek ki. Katona István sorolja először a pogány vezéreket tudományos igénnyel a magyar történelembe. Dugonics a harmadik kiadásnál már eltávolodik Anonymustól és Pray, valamint Katona álláspontját képviseli. Itt már ő is, Pray után, a magyarok három kijöveteléről beszél,^{225.} holott erről még szó sincs az elsőben. A harmadik kiadás első könyvének harmadik lapján található jegyzetében pedig /ez szintén hiányzik az elsőből/ Katona alapján, módosítva beszél a vezérek koráról, a honfoglalásról, a vezérek elhelyezéséről, a megyék kialakulásáról.

Dugonicsnak ez a módosítási törekvése más történelmi források esetében is tapasztalható. Néha a saját elképzelését is módosítja. A harmadik kiadásban megváltoztatja a maga által fölállított karéliei uralkodók kronológiáját.^{226.} Az első kiadáshoz viszonyítva fölcseréli a neveket, az uralkodók sorrendjét és az uralkodókhoz fűződő történelmi eseményeket. Mint érdekességet említjük csak meg, hogy az első kiadásban csak karjeliak szerepelnek /Hell Miksa hatása/ míg a harmadik kiadásban Dugonics már Finomi népekről, finnekről beszél, nyilván a későbbi kutatások alapján kialakult történelmi képnek és a saját ilyen tárgy későbbi regényeinek megfelelően módosítva.

Ha az első és a harmadik kiadások közötti változásokat csak történelmi forrásanyag tekintetében nézzük, akkor egy olyan kísérletnek vagyunk a szemtanúi, amelyben Dugonics a kor köznemesi izlésének hatására saját korábbi álláspontjának revízióját hajtja végre. Míg az első kiadás esetében szinte kritika nélkül

lelkesen átvette Sajnovicsék lapp-koncepcióját, addig a harmadik kiadásnál már megpróbálja bizonyos mértékig a finn rokonságot összekapcsolni egy török rokonsággal. Ennek érdekében az északi finn-lapp népeket ugyanolyan harcias, katonás, továbbá lovas-nemzetnek ábrázolja, mint a magyarokat. Ez az ábrázolás bizonyos mértékig megtalálható az első kiadásnál is, de a harmadik kiadásnál sokkal nagyobb hangsúlyt kap. Dugonics ezzel helytadott annak a köznemesi álláspontnak, ha nem is teljesen, csak kismértékben, amelyik büszke gőgös elutasító magatartást tanúsított a halszagu rokonsággal szemben.

Bár Dugonics legtöbb esetben nem szószerint és nem következetesen használja Anonymust, mégis eléggé ritka eset az, amikor Kézaiival és Káltival keveri. Erre csak ott van szüksége, ha olyan részeket kell idéznie, amelyek ^{röviden találhatók} hiányoznak Anonymus krónikájából. Mivel Anonymus nem beszél a hunokról és Attiláról, ezeknél a részeknél kénytelen Kézait, Bonfinit idézni így pl. Kézait idézi Attila halálának leírásánál.²²⁷ Dugonics ha keveri is az egyes krónikák adatait, ha erre mód van az Anonymus krónikájának nyújtja az elsőséget, mint a legrégibb kutfőnek. Így pl. a fehér ló mondája esetében²²⁸. Kézai és Kálti krónikájával szemben Anonymusnak ad igazat.

Az Anonymus mellett a másik legfontosabb történeti forrása Dugonicsnak, Bölcs Leo Hadi Taktikája volt. A Hadi Taktikát legalább annyiszor idézi, mint Anonymust, azonban a kettő között, a kettő fölhasználási módja között lényeges különbség van.

Míg Anonymus krónikája fölhasználásánál Dugonics minden további nélkül elfogadja a krónika anyagát, addig a Hadi Taktika fölhasználásánál már megnyilvánul az író bíráló szándéka is.

Dugonics a kor köznemesi szemléletének megfelelően átveszi Bölcs Leótól mindazokat a megállapításokat, amelyek hízolgőek

a magyarságra, de élesen polemizál azokkal a részekkel, és visszatartja ezeket, amelyek sértik a nemesi önértékét. A legfontosabb, amit átvett Bölcs Leótól, a honfoglaló magyarság hadi mesterségére vonatkozó adatai, a magyarok harcrendjének leírása, harci taktikája stb. Vitába száll Bölcs Leóval azoknál a részeknél, ahol a magyarok jellemét rajzolja meg és ahol olyan megállapításokat tesz, miszerint a magyarok telhetetlenek, állhatatlanok, pompakedvelők.^{229.}

Általában nem szokott Dugonics szószerint idézni forrásaiból, csak akkor, ha erre különösebb oka van. Bölcs Leótól is olyan részeket idéz szószerint, ahol a nemesi-nemzeti büszkeséget huzhatja alá.

"Ezen nemzet...nemes természetű és szabad. Nem gondol az új módikkal, se a szerfelett való bővelkedéssel...hanem egyedül azon vagyon: hogy szív bátorsággal és erősséggel meggyőzze az ellenséget."^{230.}

Ugyanez Bölcs Leónál majdnem szószerint olvasható.

"Független ez a nemzet és egyébkénti pompakifejtése mellett csak arra van szorgalmatos gondja, hogy a maga ellenségeivel szemben vitézül viselkedjék."^{231.}

A Hadi Taktika és az Anonymus volt Dugonics két főforrása, mellettük legtöbbet Kézait használta. Kézaitól nem annyira történeti adatokat vett át, mint inkább az elbeszélésszerű részeket, történeteket, leírásokat. Nagyon sokszor nem is tünteti föl ezeknél az elbeszélő részeknél a forrást, hanem

beilleszti szervesen a regény menetébe. Ilyen átvételek a második könyv egyes jegyzetei, ahol Buda elnevezéséről,²³² vagy később Akvileja²³³ elfoglalásáról van szó.

Amint az az Anonymustól történt átvételek esetében is tapasztalható volt, Dugonics a Kézaitól vett idézeteket is megváltoztatja a harmadik kiadás esetében, illetve olyan új részeket idéz Kézaitól, amelyek hiányoztak az első kiadásból vagy úgy csoportosítja az idézett forrást, amelyik különbözik az első kiadástól. A Kézaitól a harmadik kiadásban ^{álvesz} ~~fölvesz~~, az elsőben egyáltalán nem szereplő részeket. Ilyen pl. az ősmagyar birói szokások leírása,²³⁴ valamint a Hunor-Magor motívum átvétele.

Ezek csak a legfontosabb történelmi forrásai az Etelkának, mellettük még számtalan más forrás is szerepel. Felhasználja Dugonics Bonfini Rerum Hungaricarum Decades című történelmi munkáját Turóczy krónikájának egyes részleteit, Katona István történész kollegája kutatásait, Molnár Ferenc Lehel kürtjére vonatkozó leírását, idézi Priskos Rhetort, Herodotos történelmi munkáiból Attila kardjával kapcsolatos részeket, említi néhol Konstantinos Porphirogenitos följegyzéseit, Desericzky történeti munkáit, Fiala Jakab Szegedről szóló eposzát és még számtalan más kisebb forrást.

Végző fokon megállapíthatjuk, hogy a regény nagyjából Anonymust követi. Ez adja meg a regény történelmi irányvonalát. Minden más forrás még a Bölcs Leótól vett adatok is csak kiegészítő jegyekként járulnak az Anonymusi maghoz. A másik, amit a forrásanyag vizsgálatánál meg kell állapítanunk az, hogy Dugonics a harmadik kiadásnál lényeges változtatásokat eszközöl a forrásmunkák esetében és ha ezeknek a változásoknak végző indítékát keressük, ezt Dugonics nemesi szemléletének elmélyülésében

találjuk meg, de megtalálhatók ezekben a változtatásokban a nemesi ellenállást politikai hangulatváltozásának gyökerei is.

Szeged és a néprajzi elemek, mint az Etelka
forrásanyaga.

A külföldi és magyar irodalmi hatások, a történeti kut-
fők mellett a regény számára a harmadik legfontosabb forrás-
anyagot a Szeged környéki néphagyomány jelentette. Ezek a
néphagyományok folklórisztikus elemek az író gyermekkori
szegedi élményanyagából táplálkoztak. Jelentősegg ennek ~~xx~~
nemcsak abban mérhető le, hogy a regény nyelvét, stílusát
egyes képeit, stb. a Szeged környéki néphagyományokkal, nép-
nyelvvel lehet azonosítani, hanem bizonyos szerkezeti megoldások
esetében is érezzük a folklórisztikus elemek hatását. Például
a regény cselekményének színhelyét Dugonics nem véletlenül
helyezi Világosvárra, hanem ez gyermekkori szegedi élményeinek
hatására következett be. Dugonics Világosvározt indítja a
cselekményt, a honfoglalás után Árpád itt rendez ünnepségeket.
Miért éppen Világosvár a regény cselekménye indulásának helye,
miért itt van Etelka és Gyula lakhelye? Dugonics késői műve
a Radnai történetek, ad erre feleletet. Radna híres alföldi
búcsújáró hely volt, ahova messzeföldről érkeztek a zarándokok.
A Radnai történetekben Dugonics ennek a búcsújárásnak vallásos
folklórját gyűjtötte össze és ~~bocsátotta~~ közre. Radna nem
messze van Világoshoz, a radnai búcsúk keresztül mentek
zarándokútjuk közben Világoson. Valószínű, bár erre írásos
adatunk nincs, de éppen a Radnai történetek megírása bizonyítja,
hogy Dugonics gyermekkorában résztvett egy, vagy több alkalommal

a radnai bucsujáráson, így járt Világoson és ezek a gyermek-kori élmények készítik, hogy regénye cselekményének központi helyét erre a vidékre hozza, és ezzel mintegy akaratlanul is azt az érzést ^{kelti} szuggerálja az olvasóknak, hogy a magyarságtól ^{ban} legjobban átítadott helye hazánknak, a legmagyarabb vidék éppen itt, a Szeged-Arad-Világos táján, mintegy az Alföld szívében található.

Hogy mennyire élő benne ez a világosi táj, bizonyítja az is, hogy az Etelka talán egyetlen igazi tájleírását éppen erről a világosi vidékről, az erdő festői rajzán keresztül kapjuk. Ezt csak úgy írhatta meg, hogy valóban tájélménye lehetett az írónak.

"Veled együtt azon világosi erdőben sétálgattam, mely nem messze innét ama szép térségre terjedett, és amint mondgyák, az erdei szüzek gyakor-jelentétekkel még most is dicsekedik. Te tovább eredtél a galagonyás sűrűben és engem hogy követed legyek szinte erőltetni láttaszattál. De én, valami különös állapotom miatt, igen elfáradván nem akartam veled a csipkebokrok között szuródni, hanem egy fának árnyékában /jól ismerem a hárst, meghaladja a többit/ ellankadt tagjaimat letettem.

Gyönyörködtettem füleimet az ide-tova röpdöső madárcáknak verseléseikben, midőn a vadon erdőnek közepéből egy-valakit látok kitörekedni." ²³⁵.

Prónai írja, hogy mielőtt ²³⁶. megírta regényét, Katona István történész professzortársával bejárta regénye jövődő színhelyének vidékét. Ez a mozzanat, a táj fölkeresése is azt bizonyítja, hogy

az íróban már előre megvolt az elképzelés a tájról s a helyről, ahol majd regénye cselekménye játszódni fog és most csak az élmény fölfrissítése céljából keresi föl mégegyszer.

Világos tehát szegedi élményből került a regénybe, ugyan-
úgy, s ezt nem is kell bizonyítani, szegedi élményből került az Etelkába a szegedi tájra vonatkozó rész, továbbá a szegedi népelet ábrázolása, a szegedi halászat leírása, Szeged környékének földrajzi bemutatása, ^aszegedi ^{népi} játékok, víziélet és számtalan más folklórisztikus elemnek regénybe való bedolgozása.

A regénynek ez a gazdag folklórisztikus, néprajzi, anyaga adja meg ^{a regény} az eredeti színt, hangulatát. A cselekmény, szerkesztés egyes jellemek, alakok esetében, valóban nem beszélhetünk eredetiségről, mert ezeket vagy Barclaytól, vagy Hallertől, esetleg Lohensteintől, vagy másoktól kölcsönözte, de ami regényének népiességét illeti, az valóban eredeti, sőt szegedi. És ez, ami ma is élő és ma is ható, ez amit a népdal, ^anépelet, a folklór kimerithetetlen kincsesbányájából meritett.

Mindezt a népiességet, tárgyi-néprajzi anyagot, ami a regény szempontjából föltétlenül a legfontosabb, csak Szeged adhatta. Évek hosszú során sem lehet összegyűjteni ennyi néprajzi anyagot, ezt csak az tudja összehozni, aki ebbe bele-
született, akinek gyermekkori élménye volt. Dugonics a regényét másfél hónap alatt írta²³⁷. 1786. február 1-től március közepéig. Ez pedig azt jelentette, hogy naponta több, mint tizenhat oldalt kellett írni a rendes munkája mellett, s ha ehhez hozzávesszük, a jegyzetapparátus végtelenül aprólékos munkát megkövetelő jellegét, akkor csak úgy tudjuk elképzelni ezt a hihetetlen munkatempót, ha az író olyan anyagot visz papírra, amelyik valóban élményanyaga, amelyik valóban meseszerűen folyhat tollából.

A regény fogadtatása.

Dugonics 1786 februárjában fogott a regény megírásához és másfél hónapi munka után készült el vele. Nyomtatásban 1788-ban jelent meg.²³⁸ Megjelenése élénk visszhangot keltett, nemcsak az irodalomban jártas olvasók, hanem a legszélesebb olvasóközönség körében. Természetesen nem kell arra gondolnunk hogy ez a visszhang a társadalom egész rétegét érintette, hiszen az olvasóközönség csak egy vékony rétegből állott, mutatja ezt az is, hogy az Etelka csak ezer példányban jelent meg.²³⁹ Ez ma jelentéktelen szám, de akkor igen nagy ^{nak számított} ~~sze volt~~. Az első kiadást hihetetlen gyorsan szépkapkodják, úgy hogy 1791-ben már másodszor kell a regényt megjelentetni, népszerűsége a továbbikában sem csökken és 1805-ben ^{kijön} ~~jön ki~~ a harmadik kiadás, amelyik az író életében az utolsó kiadása volt az Etelkának, sőt halála után sem jelent már meg többet, csupán szemelvényes kiadás készült belőle.

Ha a három kiadás közötti időkülönbséget nézzük, azt tapasztaljuk, hogy az első és második kiadás nagyon gyorsan követik egymást, míg a harmadik már jóval később következik. Ezen tulajdonképpen a regény népszerűségét is lemérhetjük. Népszerűségének tetőfoka valahol 1790 körül volt, attól kezdve csökken a népszerűsége. Nem véletlen jelenség ez. A regény a kor nemesi közhangulatának politikai kifejeződése volt s ez a politikai hangulat a korona visszahozatalának idején, 1790-ben állt a tetőponton, Lipót, majd Ferenc uralkodása alatt a nemesség tiszavirág-életű föllobbanása elhalványodik, és ahogy visszatér az uralkodóház a nemesi alkotmányos élet betartásához, a nemesség úgy adja föl az uralkodóházzal szembeni

kuruckodó álláspontját és válik aulikussá. Ahogy megváltozott a nemesi közhangulat, úgy kezd az érdeklődés is csökkenni Dugonics regénye iránt.

Megjelenésekor az áradó lelkesedés hangjától az óvatos kritikáig, minden hangnemben történt nyilatkozat. Azoknak a sorát, akik bizonyos fönntartásokkal éltek a regénnyel szemben a kor legnagyobb irodalmi tekintélye, Kazinczy Ferenc nyitotta meg.

"Ezen utamra a Dugonits Etelkáját hoztam el magammal; a kocsiba azzal töltöttem időmet. És ennek a könyvnek látásán elejéntén nagyon megörültem, hazafiui elragadtatást s csak őseink előtt esméretes fenséges együgyűséget s magyar tüzet reménylven: ah, de mind szomorodtam el, midőn a legizel^{te}tlenebb galanteriák, a legalacsonyabb populatitást s gyermeki affectatiót, hogy Magyar vagyok, találtam benne."240.

Kazinczy fentebb stíleszménye megriad, amikor Dugonics vaskos népiessége, közmondászuhataga zudul a nyakába. Riadtan nézi a szinte visszafele mutató, legalábbis nyelvi téren, regénykísérletet. De csak erről van e szó? Csak a stíl választja el őket? Nem! A felvilágosult és jozefinista Kazinczy szembefordul a köznemesi parlagiasságot hirdető meglehetősen ~~széles~~ ^{durva} nacionalizmusu, konzervatív Dugonicscsal. "Gyermei affectatiót, hogy Magyar vagyok" kifejezés utal arra is, hogy Kazinczy nem ért egyet azzal a durva nacionalizmussal, amely a magyar köznemesség politikai gondolkodását ebben az időben uralta.

Nemsokára személyesen megismerkedik Kazinczy Dugonicscsal, ez az ismeretség arra készti, hogy emberi szimpátiából módosítsa korábbi véleményét.

"Dugonics ősz ember, de iedeje előtt. Haja és színe igen szőke lehetett. Nyájas és egyenes, de nem durva. Ha bántják haragszik. Azon a képen, amely a Kovatcsits Merkur von Ungarn für das Jahr. Tomo XII nagyon szerencsésen van találva; de a karja és sipkája a képet eszméletlenné teszi. Ujjongnan adja ki Etelkáját, s néhol változtat, bővit, elhagy hol mit."²⁴¹.

Amikor az *Orpheus*ban²⁴² bejelenti az új kiadást, már sokkal anyhébb hangon ír az Etelkáról.

"Azok akik úgy nézik, mint közönséges románt, mely szerelmet tanítani, vagy csak némely munkára nem született elmét egy néhány unalmas óráitól dajkái dallás formán megszabadítani akar, erről a munkáról igen kancsalul ítélnek. De nem ez volt az író szándéka. Ő bennünket atyáinknak régi idejekre akart visszavinni, azoknak szokásokat, életék módját, országlásokat. tette eleinkbe, adagiuminkat mentette meg az elveszéstől. Némelyek durvák és a mostani kényes füleket megsérti: de Árpád idejében nem éppen illetlenek. Az aki ítélve olvas, az ilyeneken nem akad fel, hanem inkább szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonicsát."²⁴³.

Az emberi szimpátián tulmenően volt még egy másik ok is, ami arra készítette Kazinczyt, hogy enyhítse Dugonicssal szemben korábban alkotott véleményét, van egy olyan közös terület, ahol a két teljesen ellentétes író találkozhatott és ez a nyelv ügye. Dugonics regénye óriási szolgálatot tett a magyarnyelvűség ügyének, és ez a ^{nyelvi program} magyar felvilágosodás egyik legfontosabb program-pontja. Ebben a pontban találkoznak a felvilágosultak és konzervatívak. Dugonics mint nyelvújító sok balsikerű kísérletet tett, de akadt jóegynéhány időtálló újítása. Ez a nyelvi program olyan közös terület, ahol mindkét író megtalálja egymással a közös nyelvet. Az emberi rokonszenv és e közös harci terület eredményezi, hogy ~~jó pár évvel~~ ^{kel} később, a Pályám emlékezetében a lehető legrokonszenvesebb hangnemben emlékezzék vissza Dugonicsra és az Etelkára.

"Másodika azoknak, kik nagy szerencsével hatának a masszára, s ismét irgalmatlan mázolásával, de nagyon, Dugonics vala, s ez már nemcsak az extensiot, hanem az intensiot is tévén célul, míg Péczeli csak az elsőbbet. Maradjon örök áldásban emlékezte! Neki senki sem köszöni meg, amit adott, legalább nem a nemzet nevében; de hányan keresztelték lánygyermeküket Etelkának. Az közháza vala." ^{244.}

Kazinczy tehát mindvégig elhatárolta magát Dugonicsától s annak parlagias népiességétől, valamint konzervatív nemesi gondolkodásától, de emberileg szépen beszél róla és a magyar nyelvért folytatott harcában harcostársának tekinti. Nagyjából ugyanez a

véleménye Kazinczy körének is. ^Aranka György Ráday Gedeonhoz írt levelében így vélekedik az Etelkáról:

"Igen szerencsétlen gondolatnak tartom ugyan az Etelka írójában a magyar közpéldabeszédek^{et} azon könyvbe kivánni szedni, mely egy királyi házból való nagy méltóságu Kis asszony s több uri fő rendek történeteit foglalja magába: mely olyan jeles tudománnyal ékeskedik: de a munka azért előttem b^ötsösnek marad."²⁴⁵.

Ráday Gedeon véleménye sem mutat különbséget Kazinczy vagy ^Aranka véleményéhez viszonyítva:

"A Dugonics Etelkájában magam részéről azt tartom legnagyobb hibának, hogy sok helyeken sok igen kulináris beszédnek módjai, sőt olykor kulináris szitkok is mentenek belé...ezekhez képest azért az az ítéletem, hogy az Etelkát alkalmasint meg lehetne azzal javítani, ha ahhoz semmi sem adattatnék ugyan, de belőle vagy harmada el vétettetnék."²⁴⁶.

Kazinczy és köre nemcsak stiláris szempontokat tekintve állt szemben Dugonicsal és az egész akkor induló népies irányzattal, hanem politikai álláspontját tekintve ^{in hírem nyomán} egy erős felvilágosult műveltség hordozói voltak, szemben a sok szempontból konzervatív köznemesi felfogást tanusító népies gárdával. Ennek ellenére azt látjuk, hogy mégsem veti el e felvilágosult műveltségű társaság Dugonics regényét, mert meglátja benne azt a nagyon fontos előremutató jegyet: a nemzeti nyelv szolgálatát, amely olyan közös terület volt ebben az időben a magyar írók és gondol-

kodók számára, ahol, Wéber Antal szavaival élve, a különböző egymással szembenálló frontok is találkozhattak.^{247.}

Ezek után azt várnánk, hogy a népies írók egyöntetű melléállással fogadták volna az Etelkát, azonban azt tapasztaljuk, hogy a népiesek is csak főnntartásokkal fogadják el a regényt. Igaz, hogy ők más szempontból élnék főnntartásokkal, mint a Kazinczy ^hköre. Horváth Ádám Kazinczyhoz írt levelében lelkesedik a regény közmondásokra épített népies szólásokkal tele-
tűzdelt stílusáért; *de sokkal főnntartásai.*

"Láttad e már Dugonics Etelkáját? Kétség kívül látnod kellett, mert Pozsonyban és Kassán nyomtattatott 1788-ban. A napokban azt olvastam; amint látom román forma. Sok curiósum van benne, és a história szép, sok magyar példabeszédekkel rakva van stílusa: de csak nem szeretném Szerdahelyi krízise alá bocsátani, de bono gusta."^{248.}

Hasonló főnntartásai vannak Gvadányinak is a Péczeli ^hhez írt levelében:

"Títs Dugonics András Etelkáját is megszereztem az magyarság és gondolatok szépek és sok vagyon benne, mely hazánk históriáját világositja, csag csekély itiletem szerint kevesebb példabeszideket tett volna beléje, és azokat az melyeket kevésbé darabosok, sőt ha más nemzeteknek nyelvére fordítattnának nem csag kinevetőek de a magyarok ezekről itéletet szerzők is volnának kihagyta volna."^{249.}

Az hogy a népiesek véleménye sem egyöntetű, igaz, hogy nem olyan szempontból bírálják a regényt, mint Kazinczyék, azt mutatja, hogy a népies iránynak nincs még ~~egy~~ egységes tábora, hiányzik egy központi elvi irányvonal. Talán az egyetlen olyan irodalmi törekvés ebben a korban, amelyiknek művelői egymástól teljesen függetlenül írnak, alkotnak. A népiesség ekkor valóban még ösztönös népiesség volt, magának az illető írónak sajátos, legtöbbször egyéni életéből adódó ^{írói} formája. Közös elvi programot nem találunk náluk, ami közös bennük a magyar nyelv ügye, csak ezt másként akarják szolgálni mint Kazinczyék nem a "fentebb stil"-törekvéseken keresztül, hanem a népnyelvhez való közeledésen át. Ezt a népies programot mindegyik népies más és más uton valósította meg. Volt olyan, aki formai problémákon keresztül vélte a célt elérni míg mások, mint Dugonics is, a népies szólások, közmondások, a tárgyi néphagyomány fölgyűjtésén és a regénybe való bedolgozásán keresztül akart célt érni.

Az írók nagyrésze azonban osztatlan elismerés hangján szól a regényről. Ezek az írók nem tartoznak Dugonics íróköréhez, nem is a közös stíltörekvés mondatja velük a dicsérő jelzőket, hanem az a közös politikai álláspont a köznemesi fölfogás, amely uralja Dugonics regényét. Péczeli József a Mindenes gyűjteményben lelkes szavakkal méltatja az Etelkát: Az

"Az elmúlt 1788-dik esztendőben jött ki Pozsonban és Kassán Fűskuti Landerer M^hály költs. és bet. Etelka, egy igen ritka magyar kis asszony Világos Várott, Árpád és Zoltán fejedelmeink idejében. Irta Dugonics András kegyes iskolabéli szerzetes pap. Alig tud még magyar nemzetünk szebb és nyájasabban gyönyörködtető született magyar románt mutatni, mint Ft. Dugonics András ur ezen Etelkája. "250.

Ugyanílyen elragadtatással ír Bartzafalv^t Szabó Dávid is:

"Az olyan édes ízű gyönyörűségben mint amelyet érzettem ezelőtt három esztendővel, mint az Argonautáknak /a midőn is csupán csak ezen óhajtozás: Jéh! be kár, hogy ez a könyv nem magyarul van fosztá meg abban való gyönyörködésemet, az ő lehető teljes mértékű léhségétől/ mint pedig, és kiváltképpen azután az Őséged írta Mathesis elsőbb részeinek olvasásokban. Hozzá fogék Etelkához - Oh! bár csak az érzéseket lehetne valamennyire is kiírni úgy, amint vannak...adnák az Egek, hogy az egész magyarság csak egy nagy Dugonics család volna!!!"^{251.}

Dugonics Etelkáját kortársai elsősorban nyelvi és irodalmi szempontból ítélték. Politikai kérdések felett óvatosan elsiklottak, látszatra a mű második József ellen irányuló célzásaiból nem vettek észre semmit. Annál jobban reagált erre az aktuális politikai hangra az olvasóközönség. Elsősorban az a nemesi réteg, amelynek hivalkodóan magyarkodó, nacionalista gondolatvilágát többé kevésbé visszatükrözi a regény. A Hadi és Más nevezetes történetek ^{252.} bevezetésében megjelent vers már ennek az olvasóközönségnek a hangját szólaltatja meg.

"Késő vala szinte aztat, észrevenni,

Hogy nyelvvel szabadság kezdé foglá lenni

De hát te! Nagy szívű Főtisztelendő jó fő:

Mikor fejünk felett tekerge a felhő..."^{253.}

Ugyanennek a közvéleménynek a hangját szólaltatta meg az az ismeretlen bécsi szerző, aki a Lantolat című költeményt küldte Dugonicsnak, föllelkesedve az *Etelka* olvasásakor:

"Imhol ki szivből fürgeteges szelen
Rongált hajónkon szánkózik. Java
És nyugta kárával, javunknak
Áldozik. Óh te nemes

- - - - -

Azt a fehér nap hajnali csillagát,
Példás *Etelkát* /mostoha-ó világ

Kit lopva testestől-nevestől

Eltemetett/ az irigy homokból

Nyilván felásott, tömve sok eltakart

Kincsekkel együtt. S nemzeted böcsös

Áru vagyonnal gazdagitod.

Sorra kitisztogatod nagy óva

A rozsdá-szenny rég melyeket elfogott.

És ime! Hogy hitvány idegen salak

Azt gondolánk sokról, holott mind

Körmöczi drága arany s ezüstpénz." ^{254.}

Ennek a föllelkesült nemesi közhangulatnak jeleit nemcsak a Dugonicshoz írt levelekből lehet lemérni /Jármai Pál kapitány levele ^{255.}/hanem az olyan külsőséges megnyilvánulásokból, hogy az *Etelke* leánynév ettől kezdődően járványszerűen terjedni kezd, ^{256.} vagy ^{hogy} a nemesi ellenállás hívei azokat a ruhákat viselik a korona visszahozatalakor, ^{ahol} ~~amely~~ Dugonics *Etelkája* és *Eteléje* volt ábrázolva. ^{257.} Ilyen megnyilvánulása volt ennek a közhangulatnak az az eset is, ^{ahol} ~~amiről~~ Dugonics András beszél a Följegyzéseiben, ^{258.} a pesti megye-

gyűlésen így kiáltott fel az egyik követ, amikor meglátta Dugonicsot: "Uram! Amiket itt mondunk, mindnyájan az ^Etelkából puskázzuk. Kérjük az urat el ne hagyja ezután is irásukat ^{aiant} Magyarországot, ébressze fel magyarainkban a nemes bátorságot."259.

De kiváltott egy másfajta hangulatot is az ^Etelka, amiről eddig irodalomtörténetírásunk nem igen beszélt. Dugonics nacionalizmusa nagyon sok negatív vonást hordoz magában, kétségtelen, hogy a II. Józsefi abszolútizmus idején ez a nacionalizmus sokban szolgálta a nemzeti törekvéseket, ^{de} nem szabad elfeledni, hogy ugyanakkor lenéző, gőgös magatartást tanusított a magyarországi nemzetiségekkel szemben, hogy ugyanúgy semmibevette ezeknek a nemzetiségeknek az érdekeit, mint ahogyan második József megsértette a magyar nemzeti önértéket. A magyar nemzetiségek joggal érezték sértőnek azt az izetlen hangot, amelyet regényében Dugonics használt velük szemben. Nemzeti önértékükben bántotta meg őket az ^Etelka nacionalizmusa és ezért heves ellenzéssel fogadták. Ennek a hangnak képviselői a Dugonics által annyira lenézett "tótok" voltak. Elégedetlenségüknek ~~hangot~~ ^{hangot} Kotlár pesti evangélikus lelkész adott, aki "emberfejű Kerberusz"-nak nevezi Dugonicsot népe gyalázásáért.260.

Az ellenhatás, amit Dugonics regénye a nemzetiségek körében kiváltott olyan erős volt, hogy az író kénytelen védelmezni saját álláspontját a Följegyzéseiben:

"Bizonyosan az egész országban egyet se hallottam, ki Etelkám felől rossz itélettel lett volna, kivéven a tótokat. Ezek morogtak magokban, hogy a tótoknak erkölcsöket eleven festékekkel minden árnyék nélkül leirtam. De miért vesszik a mostani tótok azokat magokra, melyekben eleik a magyarok ellen vétettek?

Bizonyos az: hogy Árpádnak idejében nagy ellenségek voltak magyarainknak a tótok és a bolgárok, ha tehát ezekkel mérgesebben bántam, ha azokat nemcsak karddal, hanem nyelvvel is megszabdalták, mért tulajdonítják azt nékem, hogy mindezeket írásba foglalván, és a magyar világ eleibe adván, a tót nemzetséget legyalázni kívántam. Ez nékem eszem ágában sem volt."²⁶¹.

Az Etelka kulcsa és a nemesi ellenállás.

Dugonics tulajdonképpen megkönnyítette az irodalomtörténészek munkáját amikor a Följegyzéseiben²⁶². maga adja kezünkbe regénye kulcsát, valljuk be őszintén, erre szükség is van. A kor nemesi atmoszférája sokkal jobban érezhette a könyv rejtett politikai célzásait, ezzel szemben a ma olvasójának már föltétlenül meg kell fogni a kezét, hogy tájékozódni tudjon és e burkolt politikai célzásokat megértse.

Az Etelka politikai célzásainak vizsgálatát mindeddig egyoldaluan végezte el irodalomtörténetírásunk. Dugonics Följegyzései és a mult század értékelése alapján kialakított vélemény élt tovább majdnem változatlanul napjainkig. E felfogás az Etelka kuruckodó, sallangos magyaróságában sokkal több pozitív hazafiságot látott, mint amennyi tényleg van benne. Endrődi²⁶³. és később Prónai²⁶⁴. minden kritika nélkül követendő példaként állítja az Etelka nacionalizmusát a nemzet elé, s e felfogás lényegében később sem változik meg. Későbbi Dugonics-kutatók Baróti²⁶⁵. és Diósi²⁶⁶. nem a nemzeti érzést tették vizsgálódásuk középpontjába, ez csak mint mellékes kérdés került elő náluk, s éppen ezért nem is vetnek fel vele kapcsolatban új gondolatokat. Átveszik a már

korábban kialakult véleményt. Lényegében nem változtat ezen a képen a felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunk sem. Pedig a múlt században kialakított felfogás egyáltalán nem állja meg a helyét. Dugonics nacionalizmusának minden haladó tendenciája mellett, nagyon sok hátrafelé mutató jegye van és nekünk ezeket a hátramutató vonásokat is meg kell magyaráznunk, anélkül, hogy szépíteni igyekeznénk Dugonics magatartását.

Mi hát a lényege az Etelkában található dugonicsi politikai álláspontnak, nemesi fölfogásnak és nacionalizmusnak? Ha föl-
lapozzuk Dugonics Följegyzéseit, akkor az író szavaival válaszolhatunk a föltett kérdésre:

"Ezen könyvem írásának főoka vala Magyarországnak ekkori siralmas állapotja II. József császárnak igazgatása alatt. Ezen császár, Mária Theresiának, édesanyjának, halála után, 1780-dikban a magyar birodalmat kezéhez vévén, megígérte volt a magyaroknak; hogy őket minden szabadságjogban meg fogja tartani. De szavának embere nem vala. Elsőben magát megkoronáztatni nem akarta teljes életében"²⁶⁷.

"temérdek parancsolatokat napról napra küldözget az országra, és eltapodván régi szabadságunkat, meg-erősített szertartásunkat:"²⁶⁸.

"Elsőben új törvényeket szabott a császár, diéta nélkül meg se lévén koronázva. Ezt megjelentettem az országnak Etelkámban."²⁶⁹.

"Másadszor: császárunk a német nyelvet el akarván ter-
jeszteni országunkban, ennek három módját találta."²⁷⁰.

"A normális iskolákat behozván megparancsolta, hogy a deák és magyar nyelvet abbahagyván, csupán németül taníttassanak a magyar gyermekek."271.

"Parancsolatot adott tudniillik, hogy aki németül nem tud, se tisztséget az országba, se professzorságot az iskolákba ne reméljen."272.

"Hogy országunknak kies pusztáit melyeken ennek előtte az országnak szükségére barmok legeltenek elvette és oda sváb falukat építtetett."273.

"A császár azon iparkodott, hogy a magyar ruhát megváltoztassa és németre fordítsa."274.

"A császár azon is volt, hogy azon magyar földünket mely Németországnak szélitül egész Pozsonyig tart a magyaroktól elvegye és Ausztriához toldja."275.

"A~~k~~inek ekkor pénze volt jószágot vehetett és meg-nemesíttetett. Kocsmárosok, kalmárok, timárok, könyvnyomtatók, grófok komornyikjaik, udvari tisztjeik, örmények és több efféle hitvány emberek megmenekültek országunkba."276.

"A császár azt is cselekedte országunkban, hogy a szerzetességet szinte egészben eltörölte."277.

"A császár azt is cselekedte országunkban, hogy a meghagyott szerzeteseket és más világi papokat a római pápának engedelme alól elvonta."278.

"A császár azon főrenden lévő magyar embereket, kik ellene szólottanak és erőszakos parancsolatjait az ország törvényei ellen valóknak lenni mondották sokféleképpen üldözni kezdette."²⁷⁹.

"El is hitettem magammal, hogy amiben Magyarország ellen vétett azt nem annyira néki, hanem rossz tanácsosainak és az országáruló embereinek tulajdonithatni."²⁸⁰.

Dugonics az Etlkájában ezekre a politikai problémákra hívja fel az olvasóközönség figyelmét. Ha megvizsgáljuk azokat a sérelmeket, amelyeket Dugonics az Etlkában majd később a Följegyzéseiben még egyszer felsorolt, akkor azt tapasztaljuk, hogy elenyésző ~~rés~~^{szük}től eltekintve, csaknem valamennyi sérelem a köznemesség sérelme. Dugonics azonosította magát teljesen a nemesi nemzet gondolatával. Nem lát meg semmit ami más osztályokat érintő sérelem, még a polgárságból fakadó elégedetlenség sem talál nála kiutat, holott családi körülményeiből kifolyólag éppen azt várnánk, hogy szószólója lesz a polgárságot ért sérelmeknek. Mária Terézia és főleg II. József gyarmatosító törekvései Magyarország teljes gazdasági kizsákmányolását célozták. Ezért vezette be Mária Terézia 1753-ban az új vámtarifát,²⁸¹ amely teljesen tönkretette a kezdődő magyar ipart és az amúgy is nagy nehézségekkel küzdő magyar kereskedelmet. II. József rendelkezései csak súlyosbították a helyzetet. Ugyanakkor a jobbágyság mind nagyobb és nagyobb mérvű elégedetlenséget tanúsított. Ez az elégedetlenség Erdélyben a román jobbágyság részről az 1784-es Hória-Closca féle fölkelésben keres^{ett} magának kiutat. Viszonylag még a nemesség az, akit legkevésbé érintett a Habsburg-ház részéről megnyilvánuló

gazdasági nyomás, hiszen ~~ők~~^{ők} átháríthatták a jobbágyság vállaira a terheket. Mégis azt kell látnunk, hogy Dugonics a nemesi sérelmeken kívül semmit sem lát meg a többi osztályok problémáiból. Bár nem volt nemes, mégis teljes egészében a nemesi gondolkodást tette magáévá.

Kétségtelenül fontos és az egész emberi magatartásra jellemző a ruházkodás, vagy külföldi szokásokkal szembeni magatartás kérdése, de csak ezeknél a problémáknál megállni felszínes dolog. A kor lényege sokkal tragikusabb ellentmondásokat hordozott. Az ország kizsákmányolása a gyarmati elnyomás II. József alatt olyan mértéket öltött, hogy Erdélyben a parasztság felkeléssel próbált könnyíteni terhein, az egész országban elégedetlenség volt tapasztalható és ebben a helyzetben az Etelka csak a felszíni kérdéseket, és ezen belül is csak a nemesi problémákat szólaltatta meg. Követeléseit csak néhány esetben találkoztak az egész nemzet óhajával, s így Dugonics csak néhány esetben tudott pozitív politikai mondanivalót adni regényének. Ilyen az egész nemzet követelésével megegyező gondolat, amikor a nemzeti nyelv ügyéért száll sikkra a némettel szemben, vagy amikor tiltakozik a német telepesek magyarokkal szembeni kiváltságai miatt. Néhány esetben azt is tapasztaljuk, hogy Dugonics nemesi politikai koncepciója felhasználja a felvilágosodás tételeit. Dugonics hasonlóan a nemességhez átveszi a felvilágosodás olyan tételeit, amelyek támogatják a nemesi követeléseket. Ilyen átvétel, a Társadalmi szerződés^{nek} gondolatának az a tétele, hogy a király leváltható, ha nem tartja be a néppel kötött szerződést. Dugonics ennél a kérdésnél, a korhoz viszonyítva merészen, igen messzire nyúl. Az első kötet egyik jegyzetében ^{282.} felhívja a figyelmet arra, hogy él még az Árpád ház egyik ága, s ezzel mintegy utal arra is, hogy vissza lehet hívni őket a magyar trónra, ha erre sor kerül.

Könyvének ezt a gondolatát Följegyzéseiben bővebben fejtegeti és itt világosodik meg ennek a gondolatnak mély Habsburg-ellenessége:

"A többi között legelső voltam, ki megjelentettem az országnak, hogy vannak még Franciaországban férjfiak, kik Árpádnak véréből származnak. Ha az ausztriai háztól el kívánnák venni a magyar birodalmat a régi esküvés szerint ezekhez lehetne folyamodni, és egyet közülök királynak lehozni."283.

Itt majdnem eljut Dugonics a forradalmi szakítás gondolatához:

"Erősebb volt József császár akkor, nagy békességben élvén: sem hogy ellene állhattanak volna a magyarok. Ugyanezért ott Etelkámban javasoltam magyarjaimnak: hogy pártütést abban hagyják mindaddig, még a császárt erősnek látják."284.

De csak rövidéletű fellángolásnak bizonyul Dugonicsnál ez a kuruckodó magatartás, éppen úgy, mint az egész nemesi ellenállás. Amikor II. József halála után a nemesi kiváltságokat nem fenyegette többé veszély, a nemesség kibékült az uralkodó házzal, feladta kuruckodó álláspontját. Ekkor már Dugonics is mentegeti Etelkájának erős, majdnem forradalmi kitételét:

"Ha kik ezen irásomat holtom után olvassák és engem talán azzal vádolnak, hogy mostani József császár ellen hitetlen vagyok, mivel ezeket az országnak megjelentettem, és javasolni is látszatom az ausztriai háznak kisebbsülését: tegye le ezen gondolatját. Én a valóságos királyt, a megkoronázott

királyt, testestül-lelkestül, mind írásaimban,
mind más tehetséggel szüntelen védelmezem."285.

Dugonics nacionalizmusának legnagyobb gyöngesége, hogy éppen olyan külsőségekre épült, mint maga az egész nemesi ellenállás, éppen ezért egy külsőséges színpadias jelenettel el is lehetett venni annak életét. Elég volt a korona hazahozatala, vagy az uralkodó ház részéről megnyilvánuló egy-két udvarias gesztus és máris lecsillapodtak a kedélyek. A kócsagtoll, vagy Etelka magyaros ~~de~~ *de* szruhája, néhány évig még divatos, de azután ezek is feledésbe merülnek. Dugonics, aki az Etelkában még az Árpád-ház Franciaországban élő leszármazottaival fenyegeti a Habsburgokat, a *Magyar történelem* ~~Jelenkában~~ már azt bizonyítja, hogy a Habsburgok maguk is tulajdonképpen az Árpád-ház leszármazottai s így végeredményben jogosan ülnek a magyar trónon. Hatalmas változás ez Dugonicsnál és pontos megfelelője a kor nemesi-politikai gondolkodásban beállott változásnak.

Az Etelka lépten-nyomon mutatja Dugonics nemesi gondolkozását. Igen érdekes, amikor szinte büszke nemesi öntudattal azt fejtegeti, hogy a király hatalma végeredményben alattvalói erejéből tevődik össze:

"Hogy ama katonák nemcsak a fejdelemé, hanem az országé is, következendőképpen az ővék is lennének; és így találkoznának igaz szívű magyarok."286.

A felvilágosodásból származó gondolat, de egyben a magyar nemesség régi sérelme volt, hogy a király idegen tanácsosokkal veszi körül magát. Különösen sérelmesnek tartotta Dugonics, hogy félreállította II. József az igazi magyar nemesi *úszraj n'ul'at* ~~hivatalnokokat~~. Kádár félreállításában, vagy Huba vezérségről való letételében

nem nehéz fölsimerni Forgács Miklós nyitrai főispán félreállítását, vagy a püspökök kiszorítását a helytartó tanácsból.

Követi abban is a patriarchális nemesi gondolkodást, hogy szembeállítja a régi és az új erkölcsöket, idealizálja a régi életmódot, azt idillinek ábrázolja.

A kor nemesi büszkeségét érezzük nemegyszer Etelka alakján keresztül, az olyan jeleneteknél, amikor Etelka Zoltánnal, a fejedelemmel vitatkozik, az író mintegy a fejedelem fölé emeli okosságban, becsületességben, emberi magatartás tekintetében. Dugonics nemegyszer a királlyal ~~szinte~~ egyenlőnek tekinti a nemességet s ez a gondolat megfelel annak a nemesi álláspontnak, amely szerint a király egy a nemesség közül.

A gőgös nemesi magatartás érződik ki a regény olyan jelene-
teiből, ahol az idegenekkel szemben teljesen elutasító maga-
tartást tanúsít az író. Az idegeneket teszi felelőssé minden
hibáért. Legszenvédélyesebben gróf Niczky Kristóf személye
ellen kel ki Dugonics. Niczky a király egyik legbizalmasabb
tanácsosa volt, aki nagyon sok esetben sugalmazta II. József
egyes rendelkezéseit. A magyar köznemesség a nemesi jogok meg-
csorbitásának csak a kísérletéért is, elsősorban nem II. Józsefet,
hanem Niczky Kristóft teszi felelőssé. Dugonics róla mintázza
az Etelka legellenszenvesebb figuráját, Rókát. Megbocsátani még
halála után sem tud, s hágy a királyt menthesse a leggyalázkodóbb
hangnemben beszél róla:

"El is hitettem magammal: hogy amiben Magyarország ellen
vétett, azt nem annyira néki, hanem rossz tanácsosainak
és országáruló embereinek tulajdoníthatni...ezen taná-
csosai között ketten voltak legveszedelmesebbek ezen
időben: gróf Lacy /közönségesen Laszczynak neveztük/,

ki fő hadi-vezér vala a török háborúnak első esztendejében. A második tanácsosa vala gróf Niczky Kristóf...ez valamint Róka felnyársaltatott, ugy ő is felnyársalás-formaképpen mult ki e világból."287.

Niczky Kristóffal kapcsolatosan idézi Dugonics a Följegyzéseiben azt a verset, amelyet egy ismeretlen szerző írt Niczky halálára:

"Nagy barom holt meg. Ki siratja hamvát?

A kevély /még élt/ kifacsarta népünk ~~sz~~

Könyveit. Most már földi tiszteletlen

Sírköve csontját."288.

Érdemes Dugonics véleményével, és a nemesi közhangulatot kifejező ismeretlen szerző Niczky ellen írt versével szemben Kazinczy véleményét meghallgatni erről az emberről. Közelebbről ő sem ismerte, csak egy-két esetben hivatalos ügyben tárgyalt vele. "nélkül, hogy Kazinczy pártolná Niczkyt a nemesi véleménnyel szemben, igazságosan és végtelenül emberiesen gondolkodik felőle.

"Most zsidó iskoláimról szólta velem, s tudni akará, ha azoknak tanítóikkal megelégedve lehetek e...ismerte - mondám - Mendelssohn többnek született, mint csak zsidó gyermekek tanítójának; tul van apróságokon, de szereti felekezetét. - A zsidó is ember, mondá Niczky." 289.

Ebből a leírásból egy felvilágosultan gondolkodó ember képe bontakozik ki.

"Gróf Niczky Kristóf gyűlölt és szeretett ember vala a maga korában; nagynak hitte minden, jónak, akik közelebbről ismerték. Szabad gondolkozása s beszéde gyanussá tevő

Terézia előtt, ...nagy baj az emberre, bár nagy szerencse az ügyre, ha aki kormányon ül, messzére megelőzi körét... midőn Niczky meghala közönséges vala az öröm az országba; de a közönséges ítélet éppen úgy csalódhatik, mint az egyeseké."290.

Mennyivel másabb Kazinczy ítélete, aki fölismeri Niczkyben a haladó, szabadgondolkodó embert s meglátja benne azt, ami valóban nagy lehetett.

Végezetül nézzük meg Dugonics nacionalizmusának reakciós jegyeit is, mint annyi más kérdés úgy ez is egy erős nemesi atmoszférából veszi eredetét. A magyar nemesség nem tudott sohasem saját nemzetiségei felé igazi megértő magatartást mutatni. Dugonics átveszi a nemesség nemzetiség-ellenes, lenéző magatartását és maga is ilyen álláspontot képvisel az Etelkában egyes nemzetiségekkel szemben. Nem lehet semmivel sem menteni azt az izléstelen hangnemet, amivel az egyes nemzetiségek nemzeti önérzetét sérti. Támadásainak célpontjában a "tótok" állanak. Már azzal is, hogy a regény leggyűlöletesebb figurájában, Rókában egy "tót" nemzetiséget ábrázol, azt az érzést kelti az olvasóban, hogy számára a leggyűlöletesebb náció a "tót". Minden alkalmat megragad, hogy gunyolhassa őket. A honfoglalás elmondása kedvező alkalom számára, hogy a "tótokat" emberi és nemzeti mivoltukban gunyolhassa:

"Felele Uszubu: uram! le nem ülök: mert soha nem állok ifiabb koromban. De állva se mondasd el velem ama disznó történetet. Inkább szaladva beszélem el a förtelmes nyulhadat. Bár eszembe se jutna többé azon nemzetség: azon lókörmű; karikalábu; lőcskezü; tökfefü; számarfülü csuda teremtmények, ostoba cserebogarak...horgas ujjok nem vitézségre, hanem lopásra termett."291.

Ugyanebben a hangnemben beszél más nemzetiségekről, például a románokról is:

"Igen megörüle Zoltán, Tuhutumnak érkezését hallván. Őtet a többi vezérek között csak azért is igen nagyra bűcsülte, mert/amint ezelőtt is mondám/ ő koncolta ő is szóta bé az erdélyi oláhokat...nem szenvedhette Erdélyben ama nyughatatlan, ama lusta, ama más keresményén hizó oláh nemzetet...a magyarságnak lábairól lerázatta e ganéh-prűokat."292.

Ez a ^{durva} ~~durva~~ nacionalizmus, amelyik Dugonicsnál így nyilvánul meg, eredetét abból a nemesi gondolkodásmódból veszi, amely a magyar nemesi önhittségnek lett a jelképe /Extra Hungariam.../. Ez az elv minden más népet lenéz, s csak önmagát ismeri el.

A törökökről, akiket pedig rokonunknak igyekszik fölmutatni sem tud más hangnemben beszélni:

"A deák írók őket ottamínoknak nevezik, gondolom azért: mivel ők is magokat, magok között, nem másként, hanem ocsománoknak mondják. Innét eredett az ocsmány szó magyar nyelvünkbe; mely nem mást léssen, hanem rút: mivel magyaraink ama nemzetet mindenkoron rút gyűlévészeknek tartották."293.

Még a németekkel szemben megnyilvánuló nacionalizmusa sem mondható egyértelműen pozitívnak. ^{Tejeren} pozitív tartalmat akkor kapna ez a németellenessége, ha a németekben az elnyomó, kizsákmányoló szerep domborítaná ki, de ehelyett Dugonics emberi mivoltukban támadja, őket, mint nemzetet gyalázza ~~és~~.

"Nádszál bélűeknek, horgas lábuaknak, nem etteknek stb." csufolja őket.

Dugonics nemesi nacionalizmusának negatívumai közé tartozik még az a gőgös elutasítás, amelyet az idegenekkel szemben tanusít. Magyar és idegen közötti házasság nem jöhet létre. Etelka és Zalánfi közötti házasságot ebből a nemesi nézőpontból tekintve tartja lehetetlenné az író. Bár az is igaz, hogy ugyanakkor, amikor megnyilvánul ^{az} ~~egy~~ erős elutasító magatartás Dugonics és a nemesség részéről, a nemzetiség ^{ek} beolvasztásának magyarrá vállalásának egyik módját éppen az idegenekkel kötött házasságokon keresztül látják. Árpád ilyen indítékoktól vezettetve határozza el, hogy Etelkát Zalánfihoz adja feleségül.

Amikor ezt a nacionalizmust vizsgáljuk föltétlenül rá kell mutatni, hogy megegyezik a nemesi gőgös, önhitt nacionalizmussal. Sok tekintetben innen veszi eredetét. De vannak olyan más mozzanatok is Dugonics életében, amelyek segítettek kialakítani nála egy ilyen jellegű nacionalizmust. Szeged sok nemzetiségű város volt a XVIII. században. Dugonics gyermekkorában még ólénken élt emlékezete az 1728-ban ^{294.} lezajlott nemzeti villongásoknak, amikor a magyar vezető réteg csak úgy tudta biztosítani Szegeden az uralmát, hogy a németekkel és szerbekkel szemben, összefogott a dalmátokkal. Ebben a soknemzetiségű, és a nemzetiségi harcoktól erősen megbolygatott városban a különböző nemzetiségek lépten nyomon borsot törtek egymás orra alá. A magyar vezetőréteg semmilyen drasztikus eszköztől sem riadt vissza, például a szerbekkel szemben, hogy letörje a nemzetiségeket. ^{ai törökösök} Ólénken élhettek Dugonics korában még az egyes nemzetiségeket csufoló versek és szokások. Ezeknek nyomai a nemzetiségi vidékeken még ma is megtalálhatók. S hogy Dugonics nemzetiségellenessége olyan sok vaskos és drasztikus vonást tartalmaz, éppen ezeknek a csufoló szokásoknak tulajdonítható.

A korabeli Szeged világ visszavetítése a honfoglalás
korába.

Dugonics egyik legfontosabb forrása az a szegedi népi élet, polgári miliő, paraszti népszokások hagyománya, amelyik szegedi gyermekkorának élményanyaga volt. Regényeiben lépten-nyomon találkozunk ezekkel a szegedi emlékekkel. Legtöbbször a hősnő, Etelka alakjának megrajzolásánál érezzük, hogy az író a maga korának alakját vetítette vissza a honfoglalás korába. Etelka bár sátorban lakik /ennyi emlékeztet csak a honfoglaláskori időre/ de minden reggel kimegy a kertjébe, mintegy szegedi polgárlányka, és virágait öntözi, gondozza.

"Jól tudta Kádár a kis-asszonynak szokását: ki hajnal hasadtában fel-serkenvén; nem félne, külön éh gyomorral-is a kakuk-szólástól és a virágok meg-öntözésére, kis kertjébe menvén; nem irtóza a reggeli hosszú árnyékától, mint némely lomha, és dologtalan kis-asszonyok."²⁹⁵.

Ugyanilyen idilli hangulatot teremt Dugonics a tükör előtti hajfonás képén keresztül.

"A tükör előtt egy alacsony széken ül vala Etelka, és midőn szép hosszú haj-szálláit egyengették, és fürtökre verték a szoba-lányok, azoknak serénységeket nézegeti vala; midőn, szomorú gondolatokkal azok jutottanak eszébe...de eme gondos vén-asszony, ki akkor a szűznek hátoljáról áll vala és a leány pártát a hajnak fürtjei között egyengeti vala..."²⁹⁶.

Ha Etelka hajviseletét megfigyeljük, érdekes képet kapunk a XVIII.századi hajviseletről.

"Hajadon fejének ékes haj-szállait /mint egy mesterséges nem-akarással/ hátulról kis csomóba szedte. Elöl pedig olyan torzon-borzzal tornyosította, mely benne a természeti szépséget nem hogy elnyomta, avagy eloltotta volna; hanem kellelte fölött is ékeesebbnek mutatta."297.

Ilyen korabeli utalások a kor udvarló szokásainak leírása Etelka és Etelka közötti szerelmes jelenetekben, vagy a kor szemérmes női magatartása található Etelka szermésségének ábrázolásában.

"Etelka /egy szoba-lányt vévén magával/ béméne osztályába; holott kedves Etelájának eljövételét nagy szívdobogással várta. Irtózott a viaskodó indulatoknak hirtelenségektől melyek máris ostromlották orcáját."298.

Igen szép idilli képen keresztül mutatja meg Dugonics a kornak azt a szokását /ez valóban a legaprólékosabb realizmushoz tartozik és éles megfigyelésen alapszik/, amikor a lányok egy ismeretlen csinos fiut látnak ösztönösen összedugják fejüket, hangos nevetéssel hívják fel a figyelmet magukra.

Sok a korabeli polgári életre jellemző szokást is fölfedezhetünk a regényben. Etelka a XVIII.századi szokásnak megfelelően Etelétől kapott aranynyakláncot hord, amelyen kedvesének képe függ.

Szintén szegedi korhangulatot idéz az a leírása Dugonicsnak, amikor a Világosvári áldozat bemutatása után az emberek kijövet a templomból a templom előtt csoportokba verődnek és beszélgetnek. Falusi vasárnapi istentiszteletek végén még ma is megtalálható ez a tereferálás.^{299.}

Dugonics korára emlékeztet Huba vezér végrendelete³⁰⁰ is, vagy Árpád betegségének érvágással való gyógyítása.^{301.} Ilyen korhangulatot idéző részek még a siralomház leírása.^{302.} Róka kivégzése ugyanazzal a ceremóniával megy végbe, mint egy XVIII. századi kivégzés,^{303.} bár maga a kivégzés módja érzésünk szerint Koppány kivégzésének felel meg, erre utal a négyfelé vágott test és annak az ország négy égtáján való karóba tűzése.

Föltétlenül Szegedre utal Árpád lovának neve: Pirók. Ez Pirók név igen elterjedt állatnév még napjainkban is Szeged környékén, főleg Tápén. Ma már inkább tehén névnek használják.^{304.} Árpád Világosvárról való elindulása majd szekérre ülése az alföldi szerekessgazdákat juttatja eszünkbe. Szeged híres volt szerekeseiről. Ez a foglalkozás a XVIII. század legelterjedtebb foglalkozása közé tartozott. Kovács János szegedi mestermeber naplójában örökitette meg.^{305.}

Föltétlenül Szeged volt az élményatadója annak a jelenetnek, amikor Zoltán Szegedre érkezik és megszáll a Nap kocsmában. Valószínű, hogy létezett egy ilyen nevű kocsmá, bár ennek nem akadtunk nyomára, az minden bizonnyal valószínűnek látszik, hogy a kocsmá belső életének ábrázolása, a leírás hangulata, szegedi élmény volt.^{306.}

A közvetlen szegedi utalásokat azoknál a részeknél találunk, ahol magával a várossal foglalkozik az író. Szeged városát jelképező kőbárányt például Zalánfinak Etelka iránt érzett szerelméből

származtatja.

"Végtére a világosvári egyháznak felszenteléséről megemlékezvén, azon Bárány, melyet Etelka oly dicsőségesen feláldozott; Szeged városának címerévé rendelte."³⁰⁷.

Szeged városának leírásánál a vár építésénél a XVIII-századi szegedi árvizekről beszél Dugonics.³⁰⁸.

Néprajzi szempontból igen jelentősek azok részek, ahol az író egy-egy szegedi foglalkozást ír le, vagy felsorolja Szeged földrajzi neveit, vagy bemutatja a várost, vagy a városhoz tartozó terület egy részét. Ilyen részek a ballagi tó leírása,³⁰⁹ továbbá Szeged pásztoréletmódjának bemutatása,³¹⁰ vagy a halászat különböző módjainak felsorolása:

"A Tisza közepében /amint ezelőtt is mondtam/ az öreg hálókat szemlélgette. Látta a pirittyeket, ama régi porgánnál. A hátasporondok mellett a keczéket nézte. Itt a gyér hálókat, ott a teszi-veszikeket figyelte. Főképpen ama kerítő hálónak nagyságát /mellyel a megáradott Tiszának szélességét elfoglalták...Igen vig szemekkel nézte a nappali méteket; az éjszakai marázsákat; és /midőn a hal ivik/ a szigonyokat. Nagy kedve telhetett ama veisszel megcsalt; a tapogatóval rászédett; a maszlaggal megtántorított; a métellyel megvesztegett néma halakban."³¹¹.

A Szeged néprajzával és nyelvészetével foglalkozó kimerithetetlen kincsesbánya a regénynek olyan részletei, ahol bemutatja Dugonics a korabeli vadászatot³¹² vagy felsorolja a fiatal halászgyerkekek

különféle elnevezéseik, vagy a Tisza körüli folyóneveket és a Tiszában található különböző halfajtákat.

"A pettyegetett hegyesorru sőregek; a nagyszáju halhéjjatlan harcsák; a piros szíronnyáju kövér pontyot; a felállt orru szálkátlan kecsogét, fel és alá uszkáltanak a zavaros vizekben. Untig elég dévér, süllő, bucó, márna, csuka, mennyhal, sügér, compó, kárász, tok, viza, cigányhal. Számnélkül a gárda-keszegek; a kerek-keszegek; a jász-keszegek; a tanás-keszegek; a veresszárnyu keszegek." 312.

Végezetül, a szegedi élet megrajzolásánál nem feledkezik meg Dugonics saját családjáról sem. Büszke arra, hogy a város fejlődéséért a Dugonics család sokat tett, és amikor alkalom kínálkozik arra, akkor beilleszti a regény cselekményébe ezt a családi dicsőséget. Első kötetének egyik jegyzetében beszél Kistelek betelepítéséről³¹³, s ennél a résznél jogos büszkeséggel mondja el, hogy a telepítés lebonyolításának egyik fő irányítója édesapja volt. Ugyancsak családi vonatkozásukat közöl az Etelka harmadik kiadásakor a második könyvben.³¹⁴ Itt Dugonics elbeszéli, hogy öccse polgármestersége ideje alatt a Felsővároson kivágatta a Szilléri erdőt és új csemetékkel telepítette be. Ezt az új telepítést az Etelka regény sikerének emlékére Etelka eredjének nevezték el. Sokáig állt Etelka erdeje azonban a múlt század közepén kiöregedtek a fák és a városi tanács kivágatta őket. 315.
Kovács János a Szegedi Naplóban emlékezik vissza az Etelka erdejére.

Az Etelka népiessége, folklórisztikus elemek
a regényben.

Dugonics népiessége teljes kiterjedését az Etelkában érte el. Korai kísérletezései lehetővé tették, hogy itt már a maga teljességében valósíthassa meg írói elvét. Az Etelka népiessége tudatos népiesség. E nélkül a tudatosság nélkül a regény megszületése elképzelhetetlen. Másfél hónap alatt írta meg Dugonics a regényét és ha nem gyűjti össze már előtte ~~az~~ évek hosszú során népies anyagát; a közmondásokat, szólásokat, néprajzi vonatkozásokat, akkor nem készülhetett volna el ilyen rövid idő alatt.

Mint már utaltunk arra, Dugonics 1770 után kezd a népies anyag gyűjtéséhez.³¹⁶ Ebben az időben kellett kialakulni tudatos népiessége első vonásainak. Ösztönzést valószínű azokból a példák-ból merítette, amelyekre közmondásgyűjteményéhez írt előszavában maga is utal, Pázmányból, Decsiből, Kisviczayból, Faludiból, stb.³¹⁷ ugyanakkor ösztönzőleg hatottak rá a korabeli kiadványok: Wagner Phrasiológiája³¹⁸, amelyik 1775-ben jelent meg Nagyszombatban, /Dugonics ekkor már itt tartózkodik/, és a Pozsonyban 1774-ben megjelent Schyrachmeister, mindkét kiadvány bőséges magyar nyelvű közmondást és szólásgyűjteményt tartalmazott. Ugyanakkor ismert volt már Sajnovicsnak 1770-ben Koppenhágában és Nagyszombatban megjelent Demonstrációja,³¹⁹ amelyből a tulzások árán magyarosító szándékot is megfigyelhette Dugonics, az északi rokonság gondolata mellett. Mindezek hatására és természetesen saját gyermekkor élményei keveredésével, Dugonics tudatosan kezdi figyelni a nép szokásait, beszédét és a legfontosabbakat felgyűjti magának. Ez a gyűjtőmunka találkozik össze Révai 1782-ben megjelent Pozsonyi fölhívásával majd a fentiekben már vázolt Rousseauista gondolattal /az egyszerűhöz és egyszerű néphez való fordulás elmélete/, amelyből a történelmi

rekonstrukciós irodalmi irány keletkezett. Ezek együttesen gyúrnák, formálják, alakítják Dugonics népiességét véglegessé. Ez a népiesség az Etelkában tudatosan hirdeti az alapját képező elvet, azt tudniillik, hogy a réginek ábrázolása csak a népin keresztül történhetik, és ezt a népit Dugonics egy sajátos ábrázolási módban kíséri meg bemutatni, a közmondások tömörítésén, népi szólásokon keresztül:

"Egynehányan azt is hibának tartják Etelkában, hogy a magyar közmondásokat tömöttebben adtam elő. Ezen emberek nem értik a könyv írásnak módját. Magyaraink napkeletiek voltak. Hogy pedig ezek tömöttebben élnek a közmondásokkal a közönséges beszédben, azt csak az nem tudja, aki tanulatlan."³²⁰.

Ez az elv annyira elfogadott volt Dugonics korában, hogy még a nem népies írók is ezt az elvet vallják. A franciás Péczeli éppen Gvadányival szemben védi meg Dugonicsot a közmondások tömörítése, a regény egyes alakjainak közmondásokban való beszéltetése-elv következetes alkalmazásáért.

"Némelyek azt a hibát találják tt. Dugonics ur Etelkájában, hogy a magyar példabeszédeket sokasítani kívánván, helyel helyel olyakat is hoz elő, melyek nemzetünknek kisebbitésére szolgálhatnának...de aki gondolkodásával visszamegy éppen Árpád idejére s jól megfontolja, mely együgyűek lehettek még akkor a mi eleink s egyszersmind azt is gondolóra veszi, hogy Dugonics ur nem a mostanit, hanem az akkori nyelvek és szokások formáit kívánta az Etelka szájába adni."³²¹.

Dugonics népiességénél, az írói elmélyülésről ugyanúgy nem beszélhetünk az Etelka esetében sem, mint ahogy az *Uliasszesszénél* sem. Itt is ugyanazt az elvet követi, mint ott. Nem jellemeket alkot, ezt meg sem kísérli, hanem alakjaival szerepeket játszat el. Ez nála bizonyos mértékig írói elv. Etelkája bár valósággal tárháza a népies elemeknek, igazi népi figurája mégis a regénynek. Hogy népi figura nem valósulhatott meg az Etelkában az egyrészről az előbbi szerkesztési elvnek, másrészről annak a stílkeveredésnek köszönhető, amely azt eredményezi, hogy Dugonics regénye a német barokk regények, továbbá szentimentális regények vonásait keveri egy izes, Szeged-vidéki paraszti vaskossággal. Ebből a keveredésből semmiképpen sem születhettek népi figurák. Etelka néha úgy beszél, hogy becsületére válna egy jól fölívagott nyelvű, szabadszájú parasztnyecske is

"Rókább vagy a rókánál. Nincs orcád, mint a kutyanak. Még a lehelleted is dögletes. Még a verejtéked is mérges - hallottad dicséreteidet? A képiro jobban le nem festene. Most pedig kotródj - lódully - vakarodj - tüstént tolvajt kiáltok."³²².

ugyanakor a német szentimentális regények hősnőire emlékeztető ájulási rohamok következnek be nála, a legcsekélyebb jelentéktelenségekre. Ez a kettősség ~~am~~ eleve megakadályoz mindenfajta igényesebb jellemábrázolást.

Sokan az Etelkával foglalkozók közül olyan megállapításra jutottak, hogy az Etelka nem népies regény, mert hiszen benne nincsenek népi figurák, hanem barokk, vagy szentimentális alkotás.³²³ Az Etelkában irodalmi irány tekintetében egyetlen törekvés sincs következetesen végigvezetve. Amikor megállapítjuk, hogy nagyon sok barokkos elemet hordoz magában, ugyanakkor azt is megállapít-

ható, hogy legalább annyi szentimentális elem van benne. De írói elv szempontjából sem a barokk~~a~~, sem a szentimentális elvet nem használja tudatosan, elvet következetesen csak egyet vezet végig a regényen, és ez a népiesség elve.

Amikor azt mondjuk, hogy népiessége tudatos, ezzel korántsem akarjuk azt állítani, hogy írói elve ezek után ez lenne: "A művek középpontjába a népet kell állítani!" Nem! Nála csupán annyit jelent e tudatosság, hogy amikor a régmúlt történelmi korokat - a régít - akarja ábrázolni, úgy hiszi, ezt csak úgy lehet megoldani, ha a régít mindenben megőrző nép hangján, szokásain - a népin - keresztül ábrázolja. Dugonics témáját nem a népeletből meríti, ő mindig megmarad a maga nemesi világa mellett, hősei sohasem parasztok, hanem nemesek, s ezek a nemesi hősök, csak nyelvükben, egyes megnyilvánulásaikban parasztosak, és csakis akkor ha ezzel a történelmi multtal, a régít akarja aláhuzni az író. Ezért nem lehet Dugonicsnál népi alakokat keresni, ezért csak a nyelvében, stílusában található a népiesség.

Dugonics népiessége mégis fontos számunkra, mert ahhoz, hogy a fenti elvét megvalósíthassa tanulmányoznia kellett a nép szokásait, nyelvét, tudatos gyűjtőmunkát kellett végeznie. Dugonics tulajdonképpen az első tárgyi néprajzosunk. Néprajztudományunk sokat köszönhet neki. Regényei, különösen az Etelka tele van a tárgyi néprajz fölgyűjtött adataival. Kiséreljük meg csoportokba osztani ezt az Etelkában található népies anyagot. Dugonics írói elve következetes véghezvitele érdekében hőseinek nemcsak nyelvét, hanem emberi magatartását, viselkedését is közelviszi a népihez. Igen szépen mutatja ezt ^{az} Árpád és Uszubu közötti jelenet. Árpád, úgy tűnik, mintha egy jó módu parasztgazda lenne, kedvesen fogadja látogatóját, kölcsönös üdvözlések következnek, majd a helybeli kínálás és az ezt követő szabadkozást s mindez úgy játszódik le,

ahogy még napjainkban is faluhelyen.

"Tüstént béeresztetett a beteghez. Előtte kötelessége szerint elbeszélte előben az ellenségnek mostani csendességét, azután a meghódolt népnek engedelmes-ségét...de úgy legelől pedig ide mellém. Felele Uszubu: uram! le nem ülök, mert soha nem állok ifiabb koromban. De állva se...."^{324.}

Uszubu beszéde, egyes beszédfordulatai a paraszti mesélő beszédére emlékeztetnek.

Ugyanezt ismétli meg az író könyvének második részében, annál a jelentnél, amikor Lehel megérkezik Gyula sátorához, a jelenet egésze, a köszönés, a beszélgetés megindulása, a hagyományos paraszti életből nyeri eredetét.

"Midőn a vacsorát megették; és Etelka el is aludt immár: ime! Gyulának udvarába hajtott négy paripás egy szekér...kire hogy reáismert Gyula: hozott isten /ugymond/ édes Lehelem! Mi hír Budában? ...Tudod-e bátya mért jöttem? Tudod ám ha megmondom. De meg is mondom ha szépen kérsz. Halladsza amit mondani akarok..."^{325.}

Másutt Lehel temperamentumában lehet érezni ezt a népiességet.

"Köpdöste is a markát, hogy katonásan megtapintja farát".^{326.}

Igen sok népies vonást találhatunk az egyik legjobban sikerült figurájánál, Rimánál. A dajka természetes észjárásával, beszéd-módjával sokban megközelíti azt, amit népi figurának tekintünk.

"Most jut eszembe a tavalyi aratás előtt, úgy tetszett egy éjszaka: mintha veled egy temető kőfalnál sétáltam volna."327.

Számtalan, a paraszti életből vett kép, képalkotás "egy ujjal hozzádra a másikkal túllelre mutat."328.

A népiesség másik csoportját a népi szokások, játékok leírása képezi. Igen érdekes felsorolását találjuk Dugonics regényében a korabeli népi játékoknak. Valószínű, ezek közül még ma is jóegynéhányat megtalálhatunk a nép szokásai között, ha nem is ugyanezen a néven emlegetve.

"Ezen játékok teljességgel nagy örömeire válltak a szomorú rabnak. Imitt a peréző csintalan lányokat látták. Amott a cikázó nagyobbakat szemlélték. Bögrést játszottanak az aprók. Leventásdit a felövezett ifiak. A nyertes meglovagolta a vesztt. Ki /a parasztosabbak között/ erősebb volt, vagy messzebb ütötte a csüdöt, vagy furkóját tovább baktatta, vagy a karikát legmesszebbre kanyarította."329.

A népi játékok közül egyet részletesebben is leír Dugonics, nevezetesen a pere-puly játékot

"Az első jádzó /három fehér kövecsei közül/ egyet téssen akármelyik pontjára, e szavakat mondván: pity. A másik jádzó /a mellékpontra tévén maga fekete kövecset/ csupán azon iparkodik: hogy az elsőnek három pontjait megakadályoztassa, nehogy hosszon /egymás után legyenek/. Letétetvén mind a hat kövecsek; addig csusztatják a jádzó /egyik pontról a másikra/ kövecseit, még

/ha kettő vagyon egymás mellett/ azt mond hassák: pity pere. Ha hármat csusztathat /azon egy hosszra/ egy valaki; tüstént azt mondja: pity-pere putty. És így a játékot megnyerte... "330.

Ez tulajdonképpen nem más, mint a napjainkban is szokásos malmozás. Ugyanígy ma is ismeretes játék a karikázás, csüddobás. Bár nem írja le részletesen a pere játékot és a bögrést, valamint a cikázást, de valószínű, hogy ezeket és azonosítani lehet a ma is szokásos játékokkal például a pilkázással.

Az alföldi népszokások ~~közül~~ közül sokat fölvesz Dugonics a regényében. Említi például a husvét-i tojás még ma is élő népszokását.³³¹ Ilyen népszokás az is, ha valaki csuklik, a néphiedelem szerint emlegeti valaki, rendszerint éppen az, akiről szó van.³³² Fölveszi regényébe Dugonics a kakukról szóló néphit is.³³³ Az álomnak rendkívüli jelentőséget tulajdonít, ugyanúgy, mint a néphit. Nála is megálmodják a regényhősök, ha valami szerencsétlenség történik velük. Rendszerint az álom beteljesedik. Prónai és Diósi³³⁴ klasszikus hatásnak tulajdonítják az álomjeleneteket. Klasszikus hatás mellett azonban a népi hatást sokkal jobban érezhetjük az olyan álomrészeknél, mint a dajka álma,³³⁵ vagy Etelka álma

"Ugy tetszett: mintha Etelével szólott volna álmában; de tölle semmi feleletet nem vehetett volna. Etelét osztán, mintha kergette volna egy bika a sikátorokon, de maga se segíthette volna. Veres posztóval bévonttnak látszatotott háló osztálya."336.

A babona szerepe is fontos a regényben. Baljós jelek, kutyák

vonítása, fekete macska, baglyok huhogása, a hárfának megpattanat hurjai, előrevetítik a bekövetkezendő szerencsétlenség árnyékát.

Igen érdekes színfoltot jelent a regényben a fonó emlegetése és annak leírása.

"Ezekon fölül: halljad a budai eladó leányoknak csintalanságokat...hogy itt is Etelének szolgálna; magához hivatta azokat a lányokat fonóba, kik Budán mesézni legjobban tudtanak. Tündér Ilonát, a Hamu Pipőkét, a Lidércet, a Tátos lovat, a Fehér masakát néha éjjél utánig hallgatta."³³⁷.

Itt a fonóban meséket mondanak a lányok. Dugonics leírása egyike az első leírásoknak a fonóról s az itt elmondott mesékről. Nem érdektelen ez az adat különösen a szegedi folklór szempontjából, mert megvilágítja, hogy milyen mesék voltak a XVIII.században Szegeden a legismertebbek.

Etelka táncát kell még megemlíteni a népszokások közül.

"Eljárta osztán /énekelve/ maga táncait is, oly gyönyörű viseletével, mely csak éppen azokhoz a kis asszonyokhoz illik, kik magokat /szeretőjük előtt/ megmutatni kívánják."³³⁸.

A népköltészet egyes termékei is bekerülnek a regénybe. Dugonics nemcsak itt, hanem későbbi regényeibe is szeret a szöveg közé egy-egy népdalt beilleszteni. Itt egy pünkösdi leírását kapjuk.

"Mi-mi Ma-ma Mi-mi Mama piros Pünkösdi napja.

Hónap lészen hónap lészen a második napja.

Andorjás bokrétás Felesége jó tánczos.

Az Ura selyem-szál a szolgája arany-szál.

Bim-bom bukoricza mire x viharadsz hónap."339.

Itt kell megemlíteni két igen érdekes jegyzetét a regénynek. Az Etelka második részében leközi a Pannoniai éneket. Ő ugyan azt állítja, hogy erdélyi tartózkodása alatt jutott az ének kéziratához, de sokkal valószínűbb, hogy Révai 1787-es közlése után írja a regényébe. Mint érdekességet említjük csak meg, hogy az Emlékezzünk régiokról kezdetű vers szövegét a második és harmadik kiadásban megváltoztatja. Ezek a változatok nem ismeretesek irodalmunkban, 340. valószínűnek látszik, hogy Dagonics önkényesen változtat a szövegen.

A másik érdekesség, a Kun Miatyánknak a rekonstruálása és közlése a második kötet egyik jegyzetében. 341.

...-

Népiességének leggasdagabb csoportját a népi kifejezések, izes mondások, tájszavak és közmondások alkotják. Anélkül, hogy a teljességre gondolnánk, felsorolunk néhányat ezekből,

"Isten megáldja a kelmetek ebédgyót, és a hozzá ült emberét is"342.

étkezés közbeni paraszti jókívánság ez, amelynek költőibb változatát Arany János versében látjuk viszont.

"Isten áldja meg a kendtek ételét is -
Igy végzi a szót-meg az emberét is."343.

"Mátka tállya"344. ,

még ma is élő népszokás jelölése. Szeretők, vagy jegyesek ajándéka, amely különböző ételekből, tojásból, kalácsból stb. áll.

"Laplika"^{345.} ,

tájszó, amelyet pántlika, nyaklánc értelemben használ Dugonics.

"Lasnakodba férkezhetik"^{346.} /

tájszó, amelynek takaró, pokróc értelme van.

"Jól felküsd hiba-gatyádat."^{347.} ,

peorativ értelemben ma is használatos kifejezés.

"puruttya teremtésit"^{348.} ,

tájszó, piszkos, mocskos értelemben.

"Szérdéken próbálnám a macskát."^{349.} /

Tájszó, amely tej ételt jelent.

"Ökröt szarván, harist szaván."^{350.}

ét köszmondás összevonása.

"Öreg cseppjei"^{351.} ,

Az öreg itt nagy értelemben szerepel.

"Mintha a csöckbe ajándékokat vinnék"^{352.}

Szeged környékén használatos keresztelői lakoma jelölésére használatos kifejezés.

"Serhák"^{353.}

Hóhérlegények értelemben használja.

"Csilla"^{354.}

Etelka édesanyjának neve, valószínűleg a zöld gyékény jelentésű csilla-szóból származtatja Dugonics.

Csak éppen ízelítőnek soroltunk fel egy pár érdekesebb kifejezést, népies szólást. A közmondások felsorlását meg sem kíséreltük, ugyanis azoknak száma akkora, hogy külön tanulmányt kívánna meg. A halála után megejelent közmondásgyűjteményének jelentős hányadát már megtaláljuk itt. Néhol egész közmondáskoszorút alkalmaz, azon rosszul értelmezett elv aláhúzására, hogy a magyarság napkeleti nemzet lévén, ősei közmondásokban beszéltek.

Népiessége néha a durvaságba csap át. Regényének, stílusának egyik legnagyobb hibája, hogy nem tud mértéket tartani, regényhőseit jellemükhöz méltatlanul beszélteti, és ez stílustörést eredményez, ugyanakkor a jellem törését is magával hozza. Például Etelka ábrándos, gyöngéd, szüzi lélek, szentimentálisan gondolkodik, ugyanakkor néha úgy beszél, mint egy piaci kofa, például a Rékával folytatott vitája közben ilyeneket hallunk tőle

"Kicsapott kurva" ³⁵⁵.

"Vegyen magának kurvát." ³⁵⁶.

Másutt Etelka "zabállást" emleget, vagy öccsét ilyen szavakkal oktatja

"Széll ellen ne peselly, mert akkor magadat hugyozod le." ³⁵⁷.

Nem szolgálja Etelka jellemének művészi kibontását az olyan vaskos népiesség sem, mint az Etelka-Zoltán párbeszéd durva tónusa.

"Felele Etelka...Te is azon elsővel egy forrásból buggyantál
6 büdös vaj, te kukacos szalonna;...Te konyhavakarók...
zörög-dörög körülötte csontozékér." ³⁵⁸.

Meglehetősen bizarr ötlet volt az írótól Etelka édesapját, Gyulát, amikor az Etelkát nagy bánatában vigasztalni igyekszik,

a következő közönséges hangnemben beszéltetni.

"Akko legbüdösebb a gané; amikor leginkább piszkálják".³⁵⁹

De nem illik bele Etele udvarló beszédjébe sem az udvarlásnak az a közönséges durva módja, ahogyan Etelkával beszélget, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy előtte szentimentális ájulásba esett.

"No ugyan megtalálád szarva között a tögyit, most látom először kivel légyen dolgom... Etelka: csudálmom édes Etelém, hogy azon eszeddel mellyel az isten különösen meg nem áldott..."³⁶⁰.

Kissé túl erős tréfákat enged meg magának néha Dugonics. Gyula például gyöngéd lelkű lányával így tréfálkozik.

"Mert tudd meg, hogy a hátra esés, mindenkor veszedelmesebb az előre bukásnál. Észrevette a tréfát Etelka, nézett is Etelére, ha vajon megértette-e."³⁶¹.

Ugyanigy groteszknek érezzük azt is, hogy Etelka beszélgetés közben nyújtózkodik, orrát piszkálja és vakarózik. Mindezek nem segítették elő Dugonics népiességének elmélyülését, inkább elvitték a regényt egy groteszk irányban. A durva népies hang^l lehet a jellem-ábrázolásnak fontos kelléke, ha a cselekmény és a jellem úgy kívánja, de ha mint Dugonicsnál, öncélúan nyer alkalmazást, éppen az ellenkező hatást éri el, az ábrázolás felszínessé válik.

Szerkezet, stílusproblémák, hatása irodalmunkra.

Szólni kell még az Etelka formai problémáiról is. A regény egyik legnagyobb gyöngesége formai téren található. Dugonics nem tudott regényt alkotni, képtelen volt felemás megoldással élni. Az Etelka szerkezetében nem a regényelemek dominálnak, hanem az eposzi szerkesztés olve. Laza, szétfolyó szerkezete a regénynek a barokk epika lomposságára, terjengősségére emlékeztet. A végtelen sok mellékesemény, a főcselekményhez egyáltalán nem tartozó részlet, mellékszál, elvonja az olvasó figyelmét, kifárasztja, s a regényt unalmassá teszi.

A regény másik hibája, hogy keveri a különböző stílusjegyeket, barokk és szentimentális elemeket a paraszti vaskossággal párosítja, ez pedig davezet, hogy az egyes alakok jelleme megformálásánál következetlenül jár el az író. Sokszor mondtuk, de itt is el kell mondani, hogy a főhős Etelka személyét, vagy a regény bármelyik hősének alakját az teszi elfogadhatatlanná, hogy az író következetlen a jellem megformálásában. Például Etelka elájul, mert meglátja Etele inasát, bár az ájulásra még semmi oka sincs, hiszen Etelevel kapcsolatosan semmit sem tud. Az inas hozhat jó hírt, hozhat rossz hírt is. Amikor magához tér, elolvassa Etele levelét, teljesen érthetetlenül az előbbi szentimentális ájulásából örvendező, sőt közönséges hangnemben csap.

"Turóra, Szarka, turóra!...Én tégedet a lugba vetlek: és szappan nélkül megmoslak; tudod-e mivel? Sulyokkal, amattót szappannyal."³⁶².

Ugyanígy a sirásból az értelmetlen örömbé csap át, máshelyütt Etelka, és ilyeneket mond "Azt az ágyod térgye", vagy például

Etelka elájul, amikor Etele láncait meglátja, amint ájulásából fölébred csattog-pattog.

Ezt az értelmetlen stilustörést érezzük Etele és Etelka szerelmes jelenteiben, a már említett részeknél, amikor úgy szerelemeskednek, mint a német szentimentális regények hősei, a másik ~~percen~~ komoly, becsületsértéssel egyenlő gorombaságokat vágnak egymás fejéhez.

Természetesen nemcsak Etelka alakjánál lehet fölfedezni ezt a furcsa kettősséget, hanem a többi regényhős esetében is. Például mert Etelka nem akar Budára menni Gyula és Etele rosszul lesz és mindkettő majdnem haldoklik.^{363.}

Ugyanílyen jelent az is amikor Hubát Zoltán leváltja a vezérségről, annyira összerörik, hogy halálát várja. A regény sok hibáját az ilyen szerkesztési, ábrázolási következetlenségekből magyarázhatjuk. Ezek eredményezik, hogy jellemei esetében egyetlen egyszer sem beszélhetünk következetesen cselekvő jellemekről. Etelét úgy mutatja be, mint rettenhetetlen hőst. Végtelenül groteszk, hogy ez a hős, mert fél éjszaka nem aludt, másnap Etelka jelenlétében többször elájul.

Hiba továbbá az is, hogy Dugonicsnál nincs jellemfejlődés, jellemei ugyanazon a síkon mozognak a regény elején, mint a végén, vagy ha nem, az még nagyobb hiba, mert az író teljes következetlenségéről vallanak. Nem értjük például, hogy miért kellett azt a Gyulát, akit a regény elején az egyik legpozitívab**b** figurának ábrázol, aki igazságos, emberszerető, jóságos atya stb., a regény végén úgy bemutatni, mint aljas, fondorlatos cselszövőt, aki gondolkodás nélkül hajlandó lányát füláldozni. Ez a törés teljesen váratlanul következik be, az író semmiféle eszközt nem használ, hogy előkészítse az olvasót erre.

A regény stílusát igen részletesen vizsgálja Zsigmond Ferenc^{364.} Tanulmányában felsorakoztatja Dugonics összes stílusjegyeit, ezek közül csak a legfontosabbakat mutatunk rá. Ilyen stílusjegyek a szinonima halmozása, a homonimák használata, továbbá a közmondások halmozása és a tájész kedvelése. Zsigmond Ferenc is, mint mások Dugonics regényírói munkásságát vizsgálva, stílusáról azt állapítja meg, hogy a szegedi tájész, tájnyelv az uralkodó rajta. Ezt annyiban szeretnénk módosítani, hogy Dugonics legtöbb regényére valóban áll a fenti megállapítás, de az Etelka első kiadására csak részben. Dugonics a harmadik kiadásnál írja át az Etelkát szegedi ^{ő-nyel-} tájnyelvre. Az első kiadásnál ha nem is teljes egészében, de részben az egész országban általános köznyelvet használja.

Általában a harmadik kiadása a regénynek több szempontból változást jelent az előzőekhez viszonyítva. Ennél a kiadásnál Dugonics lokálpatriótizmusa sokkal jobban előtérbe lép. Ekkor kerülnek be a regénybe a már idézett szegedi vonatkozások, "Etelka erdeje", "Ki a Tisza vizét issza" stb. Őstörténeti vonatkozásokban ennél a harmadik kiadásnál jut nagyobb szerep az Attila és hun vonalnak az Árpád-vonallal szemben, itt mélyül el Dugonics köznemesi szemlélete.

--- --

Végezetül néhány szóval szeretnénk érinteni a regénynek a magyar irodalomra gyakorolt hatását. Dugonics Etelkája első-sorban olvasóközönségünkre és a nemesi közizlésre volt hatással. Íróinkra már kevésbé. Kortársai közül még azok is, akik mint Csokonai, szerették, tisztelték, nem igen kerültek hatása alá.

365.

Regényíróink közül Perecsényi Nagy László Orythia magyar amazon története /1804/ című regényére volt hatással. Perecsényi átvette Dugonics szerkesztési elvéből azt, hogy a regényét telerűzdelte népdalokkal, versekkel stb. Perecsényi regényét már sokkal nagyobb érdeklélenség kísérte. Hatott még Dugonics ~~Ete~~ Etelkája Csesznekfai Poócs Andrásra,^{366.} a Sénai Lucrétzia históriája /1791/ megírására. Dugonics hatására ^{írja meg} ~~regény~~ történeti tárgyú regényeit Székér Alajos Joachim is, vagy Etédi Sós Márton.^{367.}

Hatott természetesen Dugonics elsősorban Szegeden a kezdődő, induló szegedi irodalmi életre. Az ő hatását érezzük Vedres István, a reformkor Szegedének e nagyon sokoldalú alakjának irodalmi munkásságában.

Végezetül hatott a regény a közvéleményre, a regényhősök nevei Etelka, Zoltán, Árpád ettől kezdődően divatos nevekké váltak.

Az irodalom mellett Dugonics Etelkájának a hatása a történelemszemléletben is felfedezhető. Horváth István történelmi munkásságában tovább él az ő magyarkodó nacionalista, élénk fantázián alapuló történelemszemlélete.

...-.-.

Befejezőül meg kell állapítanunk, hogy Dugonics bár az Etelkájában nem tudott igazi eredeti magyar regényt alkotni, bár mint író nagyon sok kívánnivalót hagy maga után, ^{bár} ~~regényében~~ rengeteg negatív vonást fedezhetünk fel, mégis azért, hogy elsőnek kísérelt meg eredeti magyar regényt írni, hogy a II. Józsefi gyarmatosító politika idején bár ellentmondásosan, de a nemzeti haladás gondolatát képviselte, s végezetül regénye népiességének gazdag tárházával a magyar irodalomnak egy szerény, de becsületes uttörője volt, s mint ilyen megérdemli, hogy az utókor tisztelettel emlékezzék munkásságáról.

J E G Y Z E T E K

- 1./ Reizner János: Szeged története. Szeged, 1889. I.k. 152.1.
- 2./ Reizner János: i.m. I.k. 189-191.1.
- 3./ Vincze Sándor: Szeged város gazdaságpolitikája a XVIII.század első felében. Baja, 1942. 5.1.
- 4./ Lugosi Döme: Ismeretlen adatok Dugonics Andrásról. Szegedi Új Nemzedék 1940. október, november, december. 1941. január. /Vasárnapi számokban/
- 5./ Csapodi Csaba: Két világ határán. Századok, 1945-46. 92.1.
Balanyi-Lantos: Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány 300. éves jubileumára. Budapest, 1943.6
- 6./ Prónai Antal: Dugonics András életrajza, Szeged, 1903. 4.1.
Prónai 1710-20 tájára teszi a Dugonics ősök letelepedését. Ugyanakkor a névvel kapcsolatosan a következőket mondja: "Nem Dugonyiból romlott Dugonicsra, mint némelyek hiszik, hanem éppen fordítva Dugonicsból magyarosították Dugonyira az egyes okiratok kiállítóí; névnek alapja leg-
többször Dugonics, ritkábban Dugonits, Dugonity, Dugonyity." Ezzel szemben sokkal valószínűbb Lugosi Döme álláspontja, aki a fent említett cikkében meggyőző adatokkal bizonyítja a Dugonics család 1705. körüli letelepedését, magának a Dugonics névnek több alakban való előfordulását a szláv nyelv sajátosságából magyarázza.

"A szegedi anyakönyvekben Dugonya, Dugonyi, majd, Dugonits, Dugonics és más száz változatban fordul elő ez a név. Az ilyen névalakulás egyébként meg is felel a délszlávok névhasználatának és a magyarosodási folyamatnak egyaránt. Az eredeti név Dugonya volt. E név fogalmi jelentősége annyi, mint "hosszu". E szónak Dugonya, genitívusa a Dugonyi s jelentése "hosszunak". Valószínű azonban, hogy az anyakönyvvezetők nem akarták birtokos esetben írni a Dugonya nevet, hanem a magyarosabb hangzatért vezették be az i végződésű Dugonyit. Lehet azonban még egy más elfogadható magyarázatát is adni az utóbbi névalaknak. A szláv vezetékeknél ugyanis a gyermek úgy örökölte apjának vezetéke nevét, hogy ahhoz névképzőként az ics, vagyis a magyarban fi képzőt hozzáfűzték s így képződött a Dugonya-ból Dugonics."

- 7./ Lugosi Döme: Ismeretlen adatok Dugonics Andrásról. Szegedi Új Nemzedék, 1940. október.
- 8./ Jenőfi Éva: Adatok a szegedi német telepesek és céheik történetéhez. Budapest, 1932. 221. l.
- 9./ Lugosi Döme: Ismeretlen adatok Dugonics Andrásról. Szegedi Új Nemzedék. 1940. október.
- 10./ Reizner János: Szeged Története. I. k. 338. l. Általánossá vált legenda szerint Dugonics András édesanyját is mint boszorkányt égették el, ebben a hirhedté vált boszorkányperben. A legenda még Dugonics életébe

kialakult, elevenen élt a múlt század folyamán, sőt még napjainkban is tartja magát. A legenda forrását nem ismerjük. Terjedését többé-kevésbé nyomon tudjuk követni. Palugyai Imre 1853-ban /Szabad királyi városok c. művében/ közli a periratok egy részét, ennek alapján Ipolyi Arnold /Magyar Mithológia 1854./ megemlíti Dugonics anyjának boszorkányként való elégetését. Jósika Miklós /A szegedi boszorkányok 1854/ regényében átveszi Ipolyi és Palugyai adatát és egy rémregénybe illő történetet kanyarít az esemény köré. Említést tesz még erről a tényről Sárváry Béla /Vasárnapi Ujság 1855. 22.sz./ és Dongó ^{Gy.} ~~György~~ Géza /1878-ban kiadott ~~történeti~~ ^{a boszorkányról c.} műve/, aki a legendát átvette és Kepler anyjához hasonló tragédiát látott Dugonics anyja halálában.

Az is valószínű, hogy ezektől az adatoktól függetlenül is terjedt a legenda. Szegeden, a Felsővároson még a múlt század végén is, sőt a század elején, amikor Dugonics szülőházát lebontották, elevenen élt a nép ajkán. Valószínűleg ennek a népi vonalnak a megnyilvánulása Balog István színész naplójában található rész /Rakódczay Pál közölte a naplónak Dugonics Andrástól vonatkozó részét az ITK 1924. I-II. sz. 49-51. l./ "Jut eszembe azt is beszélt, hogy Szegeden, mivel szegedi születés volt, az édesanyját boszorkánynak hitték és bevetették a Tiszába, ott le nem merült, azért megégették." Erről a népi vonalról beszél ^{Cobor Peter} ~~Zimmer Árpád~~ /Szegedi Napló, 1910

november 9./ Ugyanigy említést tesz erről a népi vonalról Ráth Vég István, a nemrégiben elhunyt ^Wírók, a kuriózumok és furcsaságok szenvedélyes gyűjtője. Mindezek az adatok a legenda immár másfél százados töretlen életét mutatják, pedig a Dugonics életrajzírók különösen a helytörténeti kutatók számtalan cikkben cáfolták meg ez adat valódiságát. Először Kovács János /Pesti Napló, 1880. február 19./szállt szembe a legendával, majd Frónai Antal /Dugonics András életrajza, 1903, Szeged./ Lugosi Döme /i.m./ és ismét Kovács János /Szegedi Napló, 1913. 72.sz./ a meggyőző adatok sokaságával cáfolhatatlanul bizonyították Dugonics anyja boszorkányként való elégetésének lehetetlenségét. "zek az adatok azonban csak az anyára vonatkozóan bírnak bizonyító erővel, nem is tesznek kísérletet, hogy megmagyarázzák a legenda keletkezését és kutassanak olyan adat után, amelyik a legendában ha eltorzítva is, valóságos anyagot talál. Először Tápai Szabó László a szegedi családnevek kutatója /különnyomat a Szegedi Naplóban megjelent Szegedi családnevek-ről/ ad igazat a legendának, annyiban módosítva, hogy talán nem az anya, hanem a nagymama volt az, akit elégették. "Vannak akik szerint Jósika, a regényíró találta ki ezt a mesét és abba kapaszkodnak, hogy Jósika Hízen Borbálának nevezi Dugonicsnét, holott az egy másik boszorkány volt, és a megégetett Dugonicsnét Barak Margitnak hívták. Azonban

a néphagyomány sokkal régiebb, mint Jósika regénye. Az árvíz előtt Felsővároson minden gyerek tudott beszélni erről a néphagyományról...E "mende-monda" ellen a helyi történetírók élénken tiltakoznak. Ok és szükség nélkül, mert a hagyományt nem dönti meg sem az a körülmény, hogy a megégetett^{IV} Dugonyánénak hívták, sem az, hogy az égetés 1728-ban történt, Dugonics András pedig csak 1740-ben született, a néphagyomány talán csak abban téved, hogy Dugonics anyjáról beszél nagyanyja helyett".

Az adatok hiányossága miatt nehéz a pontos kép megrajzolása, azonban valószínű, hogy Tápai téved. A nagyanya Szüts Anna volt, aki gyermekágyi lázban halt meg 1717-ben, valószínű Dugonics apja születése után. Bár az apának id. Dugonics Andrásnak születési idejéről nincs pontos adatunk sem Prónai, sem a többi életrajzírók nem találtak adatokat, Lugosi feltételezése /i.m./, aki Dugonyi Miklós és Szüts Anna házasságából származott /1717/ Anna nevében elírást lát és alatta az író apja András születését hiszi, látszik elfogadhatónak annál is inkább, mivel Dugonyi Miklós 1718-tól kezdődően különböző nevű feleségekkel /lehet, hogy ismét elírásokról van szó, mivel a három feleség neve, akik ettől kezdődően szerepelnek, keresztnévüket tekintve Katalinok/ fordul elő az anyakönyvi bejegyzéseknél, de sohasem Barak, vagy Tadián Margit névvel és a későbbben született gyermekek között sem szerepel András nevű. Ez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a dédapánál Dugonya Mihálynál /aki feltételezhetően a Dalmáciából be-

vándorolt és/ ne keressük a legenda eredetét. Az 1722-i palánki tűzvész károsultjainak jegyzéke /L: Reizner i.m./ és a periratok Dugonya Mihály /Mihó/ neve valószínűleg azonos, és itt összeérhet a két szál a Dugonics család és a legenda szála. Ennek a Dugonya Mihálynak, aki föltételezhetően jó módú palánki polgár volt, lehetett a felesége Barak Margit, aki akkor már özvegyasszony volt /1828-ban a boszorkányperek idején/ és kettőjük házasságából egy gyermek /Borbála/ származott, mivel a periratok csak ezt a nevet említik. Így Lugosi Dömének a feltevése látszik elfogadhatónak /i.m./, aki Dugonya Mihály első feleségét egy dalmát nőben jelöli meg, aki már esetleg otthon Dalmáciában meghalhatott, ~~ezért~~ az őstől származnak Dugonya Mihály fiúgyermekai, többek között Dugonyi Miklós, aki nagyapja volt Dugonics Andrásnak. A legenda tehát, amelyik a Felsővároson olyan elvenen élt, valószínűleg ebből a konkrét adathból indulhatott ki, ezt látszik bizonyítani az is, hogy maga a Dugonics család is ismerte a történetet, amit igazol Balog István naplója, még akkor is, ha tévesen úgy emlékszik, mint a Dugonics magáról édesanyjáról tett volna említést. Bizonyára az említett esemény és a napló írása között eltelt hosszú idő, valamint a legenda ilyenfajta elterjedése megzavarhatták a naplóíró emlékezését. Nem helytálló az ellenzők olyan érvelése, hogy a Dugonics család még ha igaz is a legenda szégyelte volna vállalni azt. A szegediek, ha a történet igaz volt, akár szégyelte a család, akár nem, ismerték.

Az ellenzők másik érvelése, hogy a legendának azért sem lehet igaza, mert az ilyen multtal rendelkező család leszármazottját polgártársai nem választották volna olyan magas közjogi tisztségekre, mint id. Dugonics Andrást, vagy fiát Dugonics Ádámot. Ennek az érvnek gyöngeségét egyrészt a távolság /a dédanya boszorkányként való elégetése, aki esetleg csak mostohadédanya volt, és Dugonics András között több évtized telt el/ komolytalanná teszi és különösen komolytalanná teszi egyik korabeli adat /id. Dugonics Andrást 1774-ben istenkáromlásért nyelve kivágására és fővesztésre ítélték - L: Reizner i.m. és Tápay-Szabó Gabriella: Szegedi erkölcsök a XVIII.században, Gyoma, 1933. - amit később pénzbüntetésre változtattak/ e megbélyegző esemény ellenére id. Dugonics Andrást polgártársai pár év múlva már a legmagasabb tisztségek betöltésére is méltónak találták.

A legendának tehát ha ma már téves személytársítás is párosul vele, valószínűleg hiteles alapja lehetett és feltételezhetően Dugonics András dédanyját, aki esetleg mostohadédanyja volt, égették el ebben a hírhedté vált szegedi boszorkányégetésben.

11./ Lugosi Döme: Immeretlen adatok Dugonics Andrásról, Szegedi Új Nemzedék, 1940. október.

12./ Lugosi Döme: i.m.

13./ Lugosi Döme: i.m.

14./ Jenőfi Éva: Miatok a szegedi német telepesek és céheik történetéhez, Budapest, 1932.

Reizner János: Szeged története, Szeged, 1889. I.k.

15./ Reizner János: I.m. I.k.333.1.

16./ Tápay-Szabó Gabriella: Szeged erkölcsai a XVIII.században. Gyoma, 1933. 21.1.

Az eset 1744. tavaszán játszódott le, az ítélet azért lehetett ilyen súlyos, mert Dugonics András a szegedi víziólet kiterjedettsége következtében, a városlegfontosabb szentjévé vált: Szent Jánost, sértette meg.

17./ Prónai Antal: Dugonics András életrajza. Szeged, 1903.

Lugosi Dömei Immeretlen adatok Dugonics András életrajzához. Szegedi Új Nemzedék, 1940. október.

18./ Tápay-Szabó Gabriella: Szeged erkölcsai a XVIII.században.22.1

19./ Reizner János: Szeged története. Szeged, 1889. I.k.338.1.

20./ Reizner János: I.m. I.k. 333.1.

21./ Tápay-Szabó Gabriella: Szeged erkölcsai a XVIII.században. Gyoma, 1933. 79.1.

22./ Balanyi-Lantos: Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány 300. éves jubileumára. Budapest, 1943.

23./ Prónai Antal: Dugonics András életrajza, Szeged, 1903.17-21.1.

24./ Lugosi Döme: Ismeretlen adatok Dugonics Andrásról. Szegedi
Uj Nemzedék, 1940. október.

25./ Lugosi Döme: I.m.

26./ Lugosi Döme: I.m.

27./ Frónai Antal: Dugonics András életrajza, Szeged, 1903.23.1.

"A gyermekben korán felébredt hivatása; össze-
hívja társait s kikérdezi őket a katekizmusból
s a jól felelőknek képeket osztogat, melyeket
maga festetgetett vastag ecsetjével. Jó szíve
is megnyilatkozik az elhagyottak, gyámoltalanok
iránt. Egyszer egy nyomorult koldust talál, ki
már majd elpusztult az elhagyottság és tisztá-
talanság miatt; fogja, lenyirja a haját, oda-
viszi a kúthoz és megmosdatja."

28./ Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtár kéziratára Quart.Hung.235.

alatti kézirat. Dugonics András professor fia-
talkorában gyűjtött s leírt versei. Egyrészét
kiadta Bálint Sándor: Dugonics ifjúkori dal-
gyűjteménye. Izenet, 1934. 57.1.

29./ A Medgyesen írt Férfiak és asszonyok című vers.

30./ Karácsonyi Krizosztom: Magyar példabeszédek előszava. Grün
Orbán nyomda, Szeged, 1820.

31./ Lugosi Döme: Jelentés a Dugonics Társaság igazgatóságának
Dugonics Andrásról a Magyar Nemzeti Múzeumban

Szeged, 1926. október 6. /Kézirat a Szegedi
Egyetemi Könyvtárban/

- 31./ Lugosi Döme: Nyári hajsza Dugonics András után. Szegedi Napló
1927. december 25.
- 32./ Szauder József: Hozzászólás Geréb László Gvadányi cikkéhez
Csillag, 1951. 1516.1.
- 33./ Prónai Antal: Dugonics András életrajza, Szeged, 1903. 30.1.
- 34./ Csósz Imre: A kegyesrendiek Nyitrán. 786.1.
- 35./ Prónai Antal: Dugonics András életrajza Szeged, 1903. 31.1.
- 36./ Prónai Antal: I.m. 42.1.
- 37./ Etelka. I.k. 246-250.1.
- 38./ Balanyi-Lantos: Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány
300. éves jubileumára. Budapest, 1943.
"Mindezeket azonban jelentőség dolgában messze-
tulszárnyalta a pesti filozófiai tanfolyam,
melyet a nagyműveltségű Cörver Elek kezdemé-
nyezett Mária Terézia 1743 október 29-én kelt
engedélye alapján...Eleinte csak egy éves volt;
1760-ban azonban két évéssé alakult át. A kez-
detől fogva a nagy népszerűségnek örvendő tan-
folyam páratlan hatásának titkát nagyszámu és
előkelő hallgatóságán kívül főleg előadásainak
szellemében kell keresnünk. Ezekből az előadások
ból áradt ugyanis szerte az országba az az uj-
szerű felfogás, melyet némi tulzással piarista
felvilágosodásnak nevezhetünk."

Takács László: *Benyó Bernát és a magyar oktatásügy*
 38./ ~~Takács: Benyó Bernát 85.1. nyrt. 1891. 85.1.~~

Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák.

Regnum, 1943.

39./ Prónai Antal: Dugonics András életrajza, Szeged, 1903. 32.1.

40./ Fináczy Ernő: Magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. 155.1.

Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák.

Regnum, 1913.

41./ Prónai Antal: Dugonics András életrajza, Szeged, 1903. 31.1.

42./ Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák.

Regnum, 1943.

43./ Balanyi-Lantos: Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány
 300. éves jubileumára. Budapest, 1943.

"Sokkal örvedetesebb változást figyelhetünk meg ugyanezen idő alatt a rend nyelvi és érzelmi átalakulásában. Ismeretes, hogy a piarista rendet tagjai tulnyomórészek szláv származása miatt sokáig tót szerzetnek nevezték nálunk... A nyelvi asszimiláció folyamata azután nagymértékben előmozdította a rend érzelmi összeolvadását és sok tekintetben kiegyenlítette a származás különbözőségéből eredő társadalmi ellentéteket. A hajdani tót szerzet a XVIII.sz. közepéig izzig-vérig magyarra alakult át, s izzó hazaszeretetével és a magyarság érdekeinek önzetlen szolgálatával hovahamar egyvonalba került a hosszú századok óta honos vendekkel."

- 44./ Gerencsér István : A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák.
Regnum. 1943.
- Fináczy Ernő : Magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. 155. l.
- 45./ Balanyi Lantos: Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány 300. éves jubileumára. Budapest, 1943. 99. l.
- 46./ Bálint Sándor: Dugonics András ifjúkori dalgyűjteménye.
Izenet, 1934. 57. l.
- 46./ Lásd Dugonics András könyvtárának katalógusát a Szegedi Városi Somogyi könyvtár tulajdonában.
- 47./ Lásd Dugonics Annalecta a Szegedi Városi Somogyi könyvtár tulajdonában.
- 48./ Szerb Antal : Magyar preromantika. Budapest, 1929. 61. l.
- 49./ Etelka. II. kötet 261. l. III. kiadás.
- 50./ Dugonics András *Közmondások gyűjteménye mel. d'naon*
~~Közmondások előszava~~. I.T.K. 1929/30. 359. l.
Közi: Székely Könyv
- 51./ Bálint Sándor: Dugonics András *ifjúkori dalgűjteménye*
~~fiatalkori versegyűjteménye~~.
Izenet. 1934. 54. l.
- 52./ Almás Gyula: Piarista latin költők és költészet a XVIII. században.
Szeged, 1948. Kézírtatos disszertáció.
- 53./ Almás Gyula: idézett műve.
- 54./ Lásd a dolgozat megfelelő részeinél.
- 55./ Lásd Dugonics András könyvtárának Szegedi Városi Somogyi könyvtárban lévő katalógusát

- 56./ Lásd Dugonics András könyvtára Szegedi Városi Somogyi Könyvtár tulajdonában lévő katalógusa.
- 57./ Lásd diákkorában írt latinnyelvű följegyzései. Idézi Prónai Antal: Dugonics András c. monográfia.
Szeged, 1903. 30-35.1.
- 58./ Prónai Antal : idézett műve 30-35.1.
- 59./ Lásd Dugonics András regényei, drámái.
- 60./ Balanyi Lantos: Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány háromezázéves jubileumára.
Budapest. 1943. 101. 1.
- 61./ Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák.
Regnum, 1943.
- Fináczy Ernő : Magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.
- 62./ Pallós Kornél: XVIII. századi szerzetesiroók és a felvilágosodás.
Budapest. é.n. 37.1.
- 63./ Bálint Sándor: idézett műve.
- 64./ Prónai Antal : idézett műve 36.1.
- 65./ Bálint Sándor : idézett műve.
- 66./ Endrődy Sándor: Dugonics András.
Figyelő 1880.
- 67./ Baróti Dezső : Dugonics András és a barokk regény.
Szeged, 1934. 14. 1.

- 68./ Almási Gyula: Piarista latin költők és költészet a XVIII. században.
Szeged. 1948. 17. 1. Kéziratos dissz.
- 69./ Almási Gyula : idézett műve 45.1.
- 70./ Bálint Sándor: idézett műve.
- 71./ Bálint Sándor: idézett műve.
- 72./ Bálint Sándor: idézett műve.
- 73./Lásd a Szegedi Városi Somogyi könyvtár tulajdonában lévő Dugonics Anahalēcta.
- 74./ Czimer Károly: Dugonics a vakációban.
Szegedi Napló, 1926. április 4.
- 75./ Lásd a Szegedi Somogyi Könyvtár tulajdonában lévő Dugonics Analecta.
- 76./ Tápay-Szabó Gabriella: Szeged erkölcei a XVIII. században.
Gyoma, 1933. 27.1.
- 77./ Reizner János: Szeged története.
Szeged, 1899. 333.1.
- 78./ Reizner János: idézett műve. 333. 1.
- 79./ Lásd Szegedi Városi Somogyi könyvtár Dugonics Analecta .
- 80/ Prónai Antal: Dugonics András
Szeged, 1903. 50.1.
- 81./ Prónai Antal: idézett műve. 54.1.
- 82.6 Baróti Dezső: Dugonics és a barokk regény.
Szeged 1934, 6
Téténynek ékessége előszava.

83./ Téténynek ékessége. Negyedik rész. Píntzéról.

84./ Téténynek ékessége. Első része. Kastélyról.

85./ Prónai Antal: Dugonics András.
Szeged, 1903. 20-25.1.

86./ Prónai Antal: idézett műve. 20-25.1.

87./ Bálint Sándor: Dugonics András ismeretlen munkája.
Széphalom. 1933. 50.1.

88./ Lugosi Döme: Ismeretlen Adatok Dugonics Andrásról
Szegedi Új Nemzedék. 1940. október.

89./ Lugosi Döme: idézett műve.

90./ Lásd Szegedi Városi Somogyi könyvtár Dugonics Analecta.

91./ Lugosi Döme : Jelentés a Dugonics Társaságnak Dugonics
Andrásról, a Magyar Nemzeti Muzeumban vég-
zett kutatásairól.
Szeged 1927. október 6. Kézirat

92./ Diósi Géza: Dugonics András ismeretlen kéziratgyűjtemény
Szeged 1933. D. A, gimnázium évkönyve.

93./ Lugosi Döme: A piaristák szegedi drámajátékai
Szeged 1930.

94./ Lugosi Döme: Ismeretlen adatok Dugonics Andrásról.
Szegedi Új Nemzedék, 1940. október.

95./ Lugosi Döme: idézett műve.

96./ Lugosi Döme: idézett műve.

97./ Trója veszedelme melyet a régi versszerzőknek írásiból egy-

beszedett és versekbe foglalt Dugonics
András kegyes iskolabéli szerzetes pap.
Pozsonyban 1774.

98./ Prónai Antal: Dugonics András.

Szeged, 1903. 64.1.

99./ Lugosi Döme: Ismeretlen Adatok Dugonics Andrásról
Szegedi Új Nemzedék, 1940. október.

100./ Ulissesnek ama hires, és nevezetes görög királynak csu-
dálatos történetei.
Pest, 1780.

101./ Argonauticorum, sive de vellere auro libri XXIV. Posonii
et Cassoviae, 1778.

102./ Bároczi Sándor: Kasszandra bevezetője.

103./ Mezei Márta : Történelemszemlélet a magyar felvilágo-
sodás korában.
Budapest 1958. 8-10. 1.

104./ Mezei Márta: Idézett műve. 8-12.1.

105./ Trója veszedelme kézirat, a Szegedi Tudományegyetem ^{könyvtára} tulaj-
donában.

106./ Csaplár Benedek: Nyílt levél Pesty Frigyes urnak.
Magyar Sion, 1868. 12. füzet 907.1.

107./ Csaplár Benedek : i.m.

108./ Lásd a Trója veszedelme előszava.

109./ Lásd a Trója veszedelme előszavát.

110./ Király György: A trójai háború régi magyar irodalmunkban
I.T.K. 1917. 117.1.

- 111./ Beöthy Zsolt : A szépprózai elbeszélés
Budapest, 1887. II. 134. 1.
- 112./ Bartal Antal : Homerosnak magyar fordító i.
E.P.K. V. 488. 1.
- 113./ Thewrewk Emil: Ilias I. bevezetés. 1906.
Csengeri János: Homeros. 1907.
Bartal Antal: Találkozások a klasszikus és modern
költészetben. E.P.K. 1894. 625.1.
Thuróczy Emma: Dugonics és a klasszikusok.
Szeged. 1922.
Király György: idézett műve.
Bibó István : Dugonics András.
Népünk és Nyelvünk. 1932-1933.
- 114./ Thuróczy Emma: A klasszikusokkal való összevetés
szempontjából a továbbiakban atve-
szem Thuróczy idézett művének egyes
tételeit.
- 115./ Thuróczy Emma: idézett műve.
- 116./ Trója veszedelme. Harmadik szakasz. Nyolcadik rész.
- 117./ Thuróczy Emma: Idézett műve.
Bibó István : Idézett műve.
- 118./ Thuróczy Emma: idézett műve.
- 119./ Trója veszedelme. Második könyv. Első szakasz. Kilencedik rész
- 120./ Bibó István : idézett műve.
- 121./ Trója veszedelme. Második könyv. Harmadik szakasz. Második
rész.
- 122./ Szauder József: Hozzászólás Geréb László Gvadányi
cikkéhez. Csillag. 1951. 1516.1.

- 123./ Thuróczy Emma : idézett műve
- 124./ Dugonics András közmondásgyűjteményének előszava.
I.T.K. 1929/30. 357.1.
Közli: Székely Károly
- 125./ Dugonics András közmondásgyűjteményének idézett előszava.
- 126./ Dugonics András közmondásgyűjteményének idézett előszava.
- 27./Tolnai Vilmos : Szólásokról.
Magyar Nyelv. 1910. 300.1.
- 128/Tóth Béla : Nyelvőr. XXII. 459, 503, 558~~8~~
- 129./ Tolnai Vilmos: idézett műve 300.1.
- 130./ Bobory Zoltán: A hanyatlás korának elbeszélő költészeté.
Budapest.
- 131./ Bobory Zoltán: idézett műve.
- 132./ Bobory Zoltán : idézett műve.
- 133./ Baróti Dezső: Dugonics András és a barokk regény.
Szeged, 1934. 17.1.
- 134./ Wéber Antal: A magyar regény kezdetei.
Budapest 1959. 7-9.1.
- 135./ Wéber Antal: idézett műve. 799. 1.
- 134/b Thuróczy Emma: idézett műve.
- 135/b Thuróczy Emma: idézett műve
- 136./ Bibó István: idézett műve.
- 137./ Tarnai Andor: A deákos klasszicizmus és a Milton vita.
I.T.K. 1959. I. 67.

- 138./ Ulissesnek történetei. Első rész.
- 139./ Homeros; Odüsszeia. I. rész.
Budapest 1957. Devecseri Gábor ford.
- 140./ Thuróczy Emma: idézett műve.
- 141./ Tója veszedelme. Második könyv.
- 142./ Gyöngyösi István: Poraiból meléhemedett Phoenix. Második könyv. Negyedik rész.
- 143./ Gyöngyösi István: idézett műve, második könyv. Negyedik rész.
- 144./ Ulissesnek történetei. Huszadik fejezet.
- 145./ Thuróczy Emma : idézett műve
Bibó István : idézett műve
- 146./ Király György: idézett műve.
Bibó István : idézett műve.
- 147./ Thuróczy Emma: idézett műve.
- 148./ Baróti Dezső : idézett műve.
- 149./ Bibó István : idézett műve.
- 150./ Dugonics András közmondásgyűjteményének idézett előszava.
- 151./ Ulissesnek történetei ajánlása és előszava.
- 152./ Bibó István: idézett műve.
- 153./ Bibó István: Idézett műve.
- 154./ Ulissesnek történetei. Hatodik rész.
- 155./ Ulissesnek történetei. Hatodik rész.
- 156./ Ulissesnek történetei előszava.
- 157./ Ulissesnek történetei. Tizenhatodik rész.
- 158./ Ulissesnek történetei. Tizenhetedik rész.

- 159./ Ulisszesnek történetei. Tizenhetedik rész.
- 160./ Bibó István⁹ idézett műve.
- 161./ Ulisszesnek történetei. Hatodik rész.
- 162./ Ulisszesnek történetei. Hetedik rész.
- 163./ Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra.
Budapest, 1913. 23.1.
- 164./ Wéber Antal: idézett műve. 34.1.
- 165./ Császár Elemér: idézett műve. 15-25.1.
- 166./ Császár Elemér: idézett műve.
- 167./ Császár Elemér: idézett műve.
- 168e/ Wéber Antal: idézett műve. 23-24.1.
- 169./ Bobory Zoltán: idézett műve.
- 170./ Szerb Antal: A magyar preromantika.
Budapest 1929. 38.1.
- 171./ Szerb Antal: idézett műve. 38.1.
- 172./ Révai Miklós felszólítását közli
Melich János: Révai Nyelvtudománya
Pukánszky Béla: Herder hazánkban. 1918. 21.1.
- 173./ Horváth János: ^{a magyar} Irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig.
Budapest, 1927. 51.1.
- 174./ Pukánszky Béla: Herder intelme a magyarsághoz.
E.P.K. 1920. ~~181x~~ 38.1.
- 175./ Simai Ödön : Faludi hatása Sándor Istvánra.
Magyar Nyelv, 1915. 204.1.

- 176./ Dugonics András közmondásgyűjteményének idézett előszava.
- 177./ Prónai Antal: előszó,
Etelka. Budapest. 1906.
- 178./ Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800. táján.
Budapest. 1943. 12.1.
- 179./ Kulcsár Adorján : idézett műve. 35.1.
- 180./ Kulcsár Adorján: idézett műve. 35.1.
- 181./Kulcsár Adorján : idézett műve 42.1.
- 182./ Kulcsár Adorján: idézett műve.
- 183./ Halász Ignác : Sajnovics Hatása a magyar költészetre.
Budapesti Szemle, 1880. 82.
- 184./ Mezei Márta :, Történelelelemszemlélet a magyar felvilá-
gosodás korában.
Budapest, 1958. 9-12.1.
- 185./ Hóman Bálint: Forráskutatás és forráskritika története.
- 186./ Halász Ignác: idézett műve. 94.1.
- 187./ Mezei Márta: idézett műve. 11.1.
- 188./ Halász Ignác: idézett műve.
- 189./ Halász Ignác: idézett műve.
- 190./ Halász Ignác: idézett műve. 99.1
- 191./ Halász Ignác: idézett műve, 106-7.1.
- 192./ Halász Ignác: idézett műve. 123-24.1.
- 193./ Halász Ignác: idézett műve. 95.1.
- 194./ Etelka. Előszó
- 195./ Dugonics András Följegyzései. Budapest. 1883. 103.1.

196./ Dugonics András följegyzései. Budapest, 1883. 103.1.

197./ Váczy János: Kazinczy levelezése.
Budapest. 1890. I. 352.

198./ Prónai Antal: Dugonics András.
Szeged, 1903.

199./ Prónai Antal: előszó.
Etelka. 1906.

200./ Prónai Antal: Idézett/ előszavából.

201./ Berg Pál: Angol hatások a XVIII. századi iro-
dalmunkban.
Budapest. é.n. 228.1.

202./ Lásd a Szegedi Egyetemi könyvtár tulajdonában lévő Prainesist,
amely Dugonics tulajdona volt.

203./ Baróti Dezső: idézett műve.

204./ Diósi Géza: A 150 éves Etelka.
Szeged. 1938. D.A. gimn. évkönyve

205./ Péczeli József: Mindenest Gyűjtemény
1789. I. 129.

206./ Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra
a XVIII. században.
Budapest. 1913. 46.1.

207./ ~~xx~~ György Lajos: A magyar regény előzményei.
Budapest, 1941. 264.1.

208./ Halász Ignác: idézett műve. 115.1.

209./ Etelka. I. könyv. 248.1.

210./ Etelka. I. könyv. 110.1.

- 211./ Kazinczy Ferenc: Kazinczynak id. Ráday Gedeonhoz ir
levele. 1788.
Váczy: Kazinczy levelezése. I. k. 191.1.
- 212./ Horváth János: idézett műve. 40.1.
- 213./ Horváth János: idézett műve. 42.1.
- 214./ Simai Ödön: Faludi hatása Sándor Istvánra.
Magyar Nyelv, 1915. 157.1.
- 215./ Simai Ödön: idézett műve. 222.1.
- 216./ Simai Ödön: idézett műve. 270.1.
- 217./ Mezei Márta: idézett műve. 48, 50. 1.
- 218./ Ruzsonyi Béla : Dugonics Etelkájáról.
I.T.~~xx~~ 1913. 165.1.
- 219./ ~~P~~rnai Antal: idézett művei.
- 220./ Diósi Géza: idézett műve.
- 221./ Diósi Géza: idézett műve.
- 222./ Etelka. Előszó.
- 223./ Halász Ignác: idézett műve.
Mezei Márta: idézett műve. 42.1
- 224./ Etelka. I. könyv. 2.1.
- 225./ Etelka. II. könyv 271. 1. III. kiadás
- 226./ Etelka. II. könyv 296. 1. III. kiadás
- 227./ Etelka. I. könyv. 140. 1.
- 228./ Etelka. I. könyv. 251.1.

229./ Etelka. I. könyv. 94.1.

230./ Etelka. I. könyv. 21.1.

231./ ~~Etelka~~. Bölcs Leo: Hadi Taktika. Vári fordításában. 44. pont.

232./ Etelka. I. könyv. 114.1. 21. sz jegyzet.

233./ Etelka. I. könyv. 114.1. 22. sz jegyzet.

234./ Etelka. II. könyv. 244.1. III. kiadás.

235./ Etelka. I. könyv 42. 1.

236./ Prónai Antal: Dugonics András.
Szeged, 1903. 84.1.

237./ Prónai Antal. idézett műve. 118. 1.

238./ Etelka egy igen ritka kis-asszony Világosváratt Árpád és
Zoltán fejedelmeink ideikben, írta
Dugonics András kegyes iskolabeli
szere tes pap, 1788. Pozsony.

239./ Prónai Antal : idézett műve. 118. 1.

240./ Kazinczy Ferenc: Kazinczy levele id. Ráday Gedeonhoz.
1788.
Váczy: Kazinczy levelezése. I. 191.1.

241./ Kazinczy Ferenc: levél Aranka Györgyhöz. 1789.
Idézett műx I. 519.1.

242./ ~~Orpheusz~~ ^{Orpheusz}. I . 83-84.1

243./ ~~Orpheusz~~ ^{Orpheusz}. I. 83-84.1.

244./ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete.
Budapest. Singer és Wolfner kiadás
129.1.

- 245./ Aranka György: levél id. Ráday Gedeonhoz 1789.
Váczy: Kazinczy levelezése. I. 297.1.
- 246./ Ráday Gedeon: levél Kazinczyhoz. 1789.
Váczy: Kazinczy levelezése. I. 295.1.
- 247./ Wéber Antal: idézett műve. 23-24.1.
- 248./ Horváth Ádám: levél Kazinczyhoz. 1789.
Váczy: Kazinczy levelezése. I. 292.
- 249./ Gvadányi József: levél Péczelihez. 1788. dec. 11.
Kéchy Károly, Budapest 1894 közlése.
- 250./ Péczeli József: Mindenes Gyűjtemény. 1789. I. 129.1.
- 251./ Bartza~~af~~falfi Szabó Dávid: levél Dugonics~~hoz~~.
Dugonics András: Följegyzések 37.1.
- 252./ ~~253~~ Hadi és más nevezetes történetek. 1791. április 5.
- 254./ Lantolat. Névtelen szerző. Dugonics András : Följegyzések. 31.1.
- 253./ ismeretlen szerző verse. Hadi és más...1791. ápr. 5.
- 255./ Dugonics András⁹ Följegyzések. 40.1.
- 256./ Dugonics András: Följegyzések. 35.1.
- 257./ Dugonics András: Följegyzések. 61.1.
- 258./ Dugonics András: Följegyzések 42.1.
- 258./ Dugonics András: Följegyzések 42.1.
- 258./ Vézner Károly: Szegedi Napló 1918. július 26.
- 261./ Dugonics András: Följegyzések. 41.1.

- 262./ Dugonics András: Följegyzései 9.1.
- 263./ Endrődi Sándor: Figyelő, 1880.
- 264./ Prónai Antal: Dugonics András.
Szeged, 1903.
- 265./ Baróti Dezső: idézett műve.
- 266./ Diósi Géza: idézett műve
- 267./ Dugonics András: Följegyzések. 91.
- 268./ Dugonics András: Följegyzések. 10.1.
- 269./ Dugonics András: Följegyzések. 15.1.
- 270./ Dugonics András: Följegyzések. 16.1.
- 271./ Dugonics András: Följegyzések. 16.1.
- 272./ Dugonics András: Följegyzések. 17.1.
- 273./ Dugonics András: Följegyzések. 17.1.
- 274./ Dugonics András: Följegyzések. 18.1.
- 275./ Dugonics András: Följegyzések. 22x22p.1.
- 276./ Dugonics András: Följegyzések 22.1.
- 277./ Dugonics András: Följegyzések. 24.1.
- 278./ Dugonics András: Följegyzések. 25.1.
- 279./ Dugonics András: Följegyzések. 27.1.
- 280./ Dugonics András: Följegyzések. 11.1.
- 281./ Mód Aladár : 400 év küzdelme az önálló Magyarországért
Budapest. 1951. 83.1.

- 282./ Etelka. I.Könyv.50.1.
- 283./ Dugonics András: Főljegyzések. 19.1.
- 284./ Dugonics András: Főljegyzések. 10.1.
- 285./ Dugonics András: Főljegyzések. 19.1.
- 286./ Dugonics András: Etelka. I.könyv. 272.1.
- 287./ Dugonics András: Főljegyzések. 11.1.
- 288./ Dugonics András: Főljegyzések. 13.1.
- 289./ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete.
- 290./ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete.
- 291./ Etelka. I.könyv. 188.1., 190.1.
- 292./ Etelka. II.könyv. 211.1
- 293./ Etelka. I.könyv. 212.1.
- 294./ Reizner: Szeged története. Szeged, 1889. 333.1. I.kötet.
- 295./ Etelka. I.könyv. 112.1.
- 296./ Etelka. I.könyv.55.1.
- 297./ Etelka. I.könyv. 108.1.
- 298./ Etelka. I.könyv, 135.1.
- 299./ Etelka. I.könyv, 69.1.
- 300./ Etelka. I.könyv.336.1.
- 301./ Etelka. I.könyv.119.1.
- 302./ Etelka. II.könyv. 217.1.
- 303./ Etelka. ~~II~~.könyv.281.1.
- 304./ Etelka. I.könyv.268.1.
- 305./ Etelka.I.könyv,124.1.
- 306./ Etelka. II. könyv.122.1.
- 307./ Etelka. II.könyv.172.1.
- 308./ Etelka. II.könyv. 154.1.
- 309./ Etelka. I.könyv. 157.1.
- 310./ Etelka. I.könyv. 162.1.
- 311./ Etelka. I.könyv. 160.1.
- 312./ Etelka. I.könyv. 157.1.

- 313./ Etelka. I.könyv. 171.1.
314./ Etelka. Harmadik kiadás. II.könyv.
315./ Etelka. Harmadik kiadás. II.könyv.
316./ Dugonics: Közmondásgyűjteményének idézett előszava.
317./ Dugonics: Közmondásgyűjteményének idézett előszava.
318./ Tolnai Vilmos: idézett munkája.
319./ Halász Ignác i.m.
320./ Dugonics András: Följegyzései. 42.1.
321./ Péczeli József i.m.
322./ Etelka. I.könyv.
323./ Baróti Dezső i.m.
324./ Etelka. I.könyv. 191.1.
325./ Etelka. II.könyv. 143.1.
326./ Etelka. II.könyv. 146.1.
327./ Etelka. I.könyv. 37.1.
328./ Etelka. I.könyv. 93.1.
329./ Etelka. II.könyv. Harmadik kiadás. 260.1.
330./ Etelka. II.könyv. Harmadik kiadás. 25711.
331./ Etelka. I.könyv. 71.1. , I.könyv, 304.1.
332./ Etelka. I.könyv. 304.1.
333./ Etelka. I.könyv. 101.1.
334./ Etelka. I.könyv. 38.1.
335./ Prónai és Diósi i.m.
336./ Etelka. II.könyv. 319.1.
337./ Etelka. II.könyv. 320.1.
338./ Etelka. Harmadik kiadás. II.könyv. 256-57.1.
339./ Etelka. I¹.könyv. 206.1.
340./ Etelka. II.könyv. 310.1.
341./ Etelka. II.könyv. 381.1.
342./ Etelka. I.könyv. 83.1.

- 343./ Arany János: Családi kör.
- 344./ Etelka. I.könyv. 151.1.
- 345./ Etelka. I.könyv. 151.1.
- 346./ Etelka. I.könyv. 251.1.
- 347./ Etelka. II.könyv 32.1.
- 348./ Etelka. II.könyv. 51.1.
- 349./ Etelka. I.könyv. 348.1.
- 350./ Etelka. I.könyv. 282.1.
- 351./ Etelka. I.könyv. 177.1.
- 352./ Etelka. II.könyv. Harmadik kiadás. 334.1.
- 353./ Etelka. II.könyv. Harmadik kiadás. 352.1.
- 354./ Etelka. II.könyv. Harmadik kiadás. 216.1.
- 355./ Etelka. II.könyv. 122.1.
- 356./ Etelka. II. könyv. 122.1.
- 357./ Etelka. I.könyv . 39.1.
- 358./ Etelka. II.könyv. 106.1.
- 359./ Etelka. II.könyv. 6.1.
- 360./ Etelka. I.könyv. 180.1.
- 361./ Etelka. I.könyv. 138.1.
- 362./ Etelka. I.könyv. 17.1.
- 363./ Etelka. I.könyv. 324.1.
- 364./ "sigmond Ferenc: Dugonics stílusa. Debrecen. Különnyomat. 1936
- 365./ Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig
- 366./ Horváth János i.m. 40-42 l.
- 367./ Mezei Márta i.m. 52.1.

- Almás Gyula: Piarista latin költők és költészet a XVIII. században. Szeged, 1948. Kéziratos disszertáció a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Intézetében.
- B. A.: Ősi magyar nevek
Magyar Nemzet, 1940. október 18.
- Babay József: Halovány szó.
Délmagyarország, 1940. október 19.
- Balanyi György: Dugonics András az egyetemi tanár.
Buvár, 1941. augusztus. 346.1.
- Balanyi-Lantos: Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány 300 éves jubileumára. Budapest, 1943.
- Balassa Brunó: A történettanítás múltja hazánkban. Pécs, 1929 /doktori értekezés/.
- Bálint Sándor: Szegedi szótár. Budapest, 1957.
- Bálint Sándor: Szeged városa. Budapest, 1959.
- Bálint Sándor: Dugonics András ismeretlen munkája. Széphalon 1933. 50.1.
- Bálint Sándor: Dugonics András ifjúkori dalgyűjteménye.
Izenet, 1934. 57.1.
- Bálint Sándor: Dugonics András emlékezete.
Katolikus Szemle, 1940. 368.1.
- Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.
Budapest, 1888.

- Bán Imre: Magyar irodalom története 1849-ig.
Budapest, 1957 /Bibliotheka/.
- Banner János: Dugonics kiállítás Szegeden.
Délvidéki Szemle, 1942. 12.sz.531.1.
- Baróti Dezső: Dugonics András és a barokk regény.
Szeged, 1934.
Ismeretese: 1934. Budapesti Hírlap, 176.
Élet, 686.1.
Magyar Szemle, 22.1.
Nemzeti Ujság, 209.sz.
Pester Lloyd, 182.sz.
Vasárnap, 467.sz.
1935. ITK. 208.1.
Irodalomtörténet, 28.1.
Napkelet, 476.1.
Pesti Napló, 6.sz.
1936. EPhK, 83.1.
- Baróti Dezső: Dugonics, Shakespeare, Metastázio.
Színpad, 1936. 97.1.
- Baróti Dezső: Etelka védelmében.
Magyar Nemzet, 1940.229.sz.
- Baróti Dezső: Téténynék ékessége.
Szeged, 1940. /Előszó/.
- Baróti Dezső: A felvilágosodás korának magyar irodalma
újabb irodalomtörténetírásunk tükrében.
ITK.1956. 169.1.
- Barta János: Megjegyzések Waldapfel József "A magyar iro-
dalom a felvilágosodás korában" c. könyvéhez
Irodalomtörténet, 1955. 350.1.

Bartal Antal:

Találkozások a klasszikus és modern költészetben.

EPhK. 1894. 625-721-822.1.

Bartha György:

Szeged Dugonics munkáiban.

Szeged, 1905.

Bartos Imre:

A hazai latin nyelvű irodalom Bessenyei és Kazinczy Korában.

Budapest.én. /disszertáció/.

Bayer József:

A magyar drámai irodalom története I.

Budapest, 1897.

Beallagh Aladár:

Az Aranyperecek.

Budapest, 1890. /Előszó/.

Benedek:

Budapest, 1927.

Beöthy Zsolt:

A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése.

Budapest, 1890.

Beöthy Zsolt:

Rememlékek.

Budapest, 1923.

Beöthy Zsolt:

A szépprózai elbeszélés.

Budapest, 1887. I-II.k.

Berg Pál:

Angol hatások XVII.sz. irodalmunkban.

Budapest, 1946.

Bertóthy Ilona:

Dugonics és Barclay.

Budapest, 1909.

Békés Gyula:

Argenis első magyar fordítója.

EPhK. 1922. 58.1.

- Békés István: Dugonics András /Hazádnak rendületlenül.
A magyar nép aranykönyve./
Művelt Nép, Budapest, 1955. 86.1.
- Bibó István: Dugonics András. Népünk és Nyelvünk,
1932. 155.1., 1933. 155.1.
- Báayer Jakab: Gottsched hazánkban.
Budapest, 1909.
- Bodnár Zsigmond: Pesti Napló, 1876. 182.sz.
- Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története III.k.
Budapest, 1893.
- Brunner Emőd: A francia felvilágosodás és a magyar
katolikus hitvédelem.
Pannonhalma, 1930.
- Cobor Péter: Dugonics András szülőháza.
Szegedi Napló, 1910. nov.9.
- Concha Győző: A 90-es évek reformeszméi és előzményei.
- Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780-1830.
Budapest, 1931.
- Csasy Éva: Regényirodalmunk kezdetei.
Szeged, 1951. /Szakdolgozat, Szegedi
Tudományegyetem Irodalomtörténeti Inté-
zetében.
- Csajkás Bódog: Dugonics András betegsége.
Délvidéki Szemle, 1943. 4. 156.
- Csaplár Benedek: Nefelejts koszoru Dugonics András sir-
emlékére.
Szegedi Híradó, 1859.

- Csaplár Benedek: Emlékezés Dugonics András munkás pályájára.
Szegedi Híradó, 1861.
- Csaplár Benedek: Nyílt levél T. Pesty Frigyes urnak.
Magyar Sion, 1868. 12.füzet. 907.1.
- Csaplár Benedek: Révai Miklós élete.
Budapest, 1883.
- Csapodi Csaba: Két világ határán.
Századok, 1945.-46. 92.1.
- Császár Elemér: A magyar regény története.
Budapest, 1922.
- Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII.században.
Budapest, 1913.
- Császár Elemér: Shakespeare hatása a magyar költészetre
Budapest, 1917.
- Császár Károly: Dugonics és Péczeli.
Pásztortűz, 1938. 302.1.
- Cserzy Béla: Tegnap történt.
Szeged, 1936.
- Cserzy Mihály: Dugonics András.
Délmagyarország, 1918. február 24.
- Csokonai Vitéz Mihály: A Dugonics oszlopa.
Összes költ. Budapest, 1956.
- Csokonai Vitéz Mihály: Dugonicsra.
Összes költ. Budapest, 1956.

Csősz Imre:

A kegyes tanítórendek Nyitrán.
Nyitra, 1879.

Czimmer Károly:

Dugonics a vakációban.
Szegedi Napló, 1926. 76-81-87.sz.

Dézsi Lajos:

Magyar történeti tárgyú szépirodalom.
Budapest, 1927.

Diósi Géza:

A 150 éves Etelka.
Szeged, 1938. A Dugonics András gimnázium
évkönyve.
Ismertetések: 1938. Irodalomtörténet. 19
Pesti Napló, 206.sz.
1939. Pannonhalmi Szemle,
227.1.

Diósi Géza:

Dugonics András ismeretlen kéziratgyűj-
teménye.
Szeged, 1939. A Dugonics András gimnázium
évkönyve.
Ismertetés: Irodalomtörténet, 1939. 185

Diósi Géza:

Dugonics András.
Szegedi Új Nemzedék, 1940. X.18.

Diósi Géza:

Dugonics András emlékének /1740-1790/
Szegedi Napló, 1940. október 18.

Diósi Géza:

Dugonics András tanári évei.
Délmagyarország, 1940. október 20.

Diósi Géza:

Dugonics András Szeged első egyetemi
tanára.
Délmagyarország, 1940. október 27.

- Doboczki Pál: Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt.
Budapest, 1912.
- Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat.
Irodalomtörténet, 1957. 215.1.
- Eckhardt Sándor: Bessenyei és a francia gondolat.
EPHk. 1920.42.1.
- Endrődi Sándor: Dugonics András.
Figyelő, 1880.
- Endrődi Sándor: Dugonics András.
Képes magyar irodalomtörténet, Szerk.:
Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. I.k. 3. kiadás.
Budapest, 1906.
- Erődi-Schöpflin: Budapest, 1929. I.k.
- Farkas Gyula: A magyar romantika.
Budapest, 1930.
- Farkas-Nagy: Dugonics Album.
Szeged, 1876.
- Fejér Antal: Barklájus János argenise.
Eger, 1792.
- Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története
Mária Terézia korában.
Budapest, 1902.
- Forgács Antal: A 150 éves Etelka.
Literatura, 1938. 301.1.
- Galambos /Gruber/ Ferenc: Dugonics András és a magyar regény.
Magyar Kultúra, 1940. II.k. 151-152.

Gerencsér István:

A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák.

Regnum, 1943. /Egyháztörténeti évkönyv/

Geréb László:

Gvadányi József halálának 150.évfordulója.

Csillag, 1951,1283.1.

Gregus A.:

Pesti Napló. 1854.148.sz.

Gulyás Pál:

Magyar írók élete.

Budapest, 1944. VI.k.

Gutenberg

Budapest, 1931.IX. /Gyulai A./

Gyöngyösi István:

Költeményes maradványai.

1795.

György Lajos:

A magyar regény előzményei.

Budapest, 1941.

Háhn Adolf:

Dugonics Tárháziájához.

EPhK.1783. 122.1.

Háhn Adolf:

Tárházi.

Budapest, 1882. Előszó. /ugyanaz megjelent az EPhK.1882. évf. 772.1./

Háhn Adolf:

Dugonics Tárháziája.

EPhK.1882.772.1.

A 733 oldalon található a Tárházi első kiadása.

Háhn Adolf:

Dugonics gyermekévei és noviciátusa.

EPhK. 1883.

Háhn Adolf:

Etelka.

Pesti Napló, 1878,

- Halász Ignác: Sajnovics hatása a magyar költészetre.
Budapesti Szemle, 1880. 92.1.
- Halmi János: Szegedi Petőfi legenda.
Délmagyarország, 1959. július 31.
- Hanskar Erzsébet: Budapesti irodalmi életének kialakulása
Budapest, 1928.
- Havas Adolf: Dugonics példabeszédeinek nemzeti muzeu
példánya.
EPHK. 1902. 552.1.
- Hegyaljai Kiss Géza: Hogyan született a magyar regény.
Magyar Jövő, 87.sz./Miskolc/
- Heinrich Gusztáv: Dugonics "Bátori Mária"-ja.
EPHK. 1882. 453.1.
- Heinrich Gusztáv: Kun László.
Budapest, 1885./Előszó/
- Heinrich Gusztáv: Dugonics Toldi drámája.
EPHK. pótfózet 1890. 505.1.
- Hellebrandt Árpád: A magyar philológiai irodalom 1888-ban.
EPHK. 1888. 225.1.
- Herceg Ferenc: Első Etelka.
Új Idők, 1940. 535-36.1.
- Hermann Egyed: A vallásos ember a barokk korban.
Budapest, 1942. /különnyomat./
- Hofbauer László: Vidéki irodalmi társaságaink története
a XVIII.sz. végétől a XIX.sz. végéig.
Budapest, 1930.

- Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika törté-
Budapest, 1925.
- Hóman-Szegfű: Magyar történet.
Budapest. VI.k.
- Horányi Alexius: Scriptores Piarum Scholarum, liberalium
artium magistri quorum ingenii monument
exhibet.
Budaë, 1808-9.
- Horger Antal: Dugonics András nyelvújításáról.
Magyar Nyelvőr, 1902. 155.1.
- Horváth Ambrus: Koppi Károly működése.
Szeged, 1940.
- Horváth István: Mindennapja /kéziratot napló/1805-1809.
OSzK. Kézirattár Quart Hung.466.
- Horváth János: Dugonics "Cserei"-jének forrása.
EPhK. 1907. 545.1.
- Horváth János: A magyar irodalmi népiesség "aluditól
Petőfiig.
Budapest, 1927.
- Horváth János: Levelek Etelka írójához.
Napkelet, 1923. 340-452-543.1.
- Horváth János: Barokk izlés irodalmunkban.
Tanulmányok. Budapest, 1956. 72.1.
- Horváth János: A reformáció jegyében.
Budapest, 1953.
- Ipolyi Arnold: Magyar mithológia.
Pest, 1854.

- Illyés Gyula: Magyar irodalmi ritkaságok./Dugonics András: Magyar példabeszédek és jeles mondások/
Nyugat, 1932. I. 402-404.1.
- Janovszky Antal: Horatius hatása a magyar költészetre és magyar fordítói.
Kispest.
- Jákó Károly: Fejezetek a magyarországi XVIII.századi latin epikából.
Budapest, 1913.
- Jenőfi Éva: Adatok a szegedi német telepesek és céheik történetéhez.
Budapest, 1932.
- Jósika Miklós: Szegedi boszorkányok.
Budapest, 1854.
- Juhász Gyula: A Dugonics szoba.
Örökség. I.k.
Budapest, 1958.
- Juhász Gyula: Szonett Szegedhez.
Szegedi Szemle, 1928. április 7.
- Juhász Gyula: Szegedi óda.
Délmagyarország, 1920. február 25.
- Juhász Gyula: Dugonics.
Szeged, 1918.
- Juhász Gyula: Dugonics oszlopánál.
Délmagyarország, 1925. november 1.

- Juhász Gyula: Szakállszáritó.
Délmagyarország, 1928. július 29.
- J. Gy.: A termékeny ugar.
Szeged és Vidéke, 1908. augusztus 26.
- Juhos János: Dugonics emlékezete.
Szegedi Híradó, 1861. 58.sz.
- Kalmár Géza: A francia forradalom hatása hazánk gazdasági és szociális viszonyaira a
Martinovics összeesküvésig.
Budapest, 1928. /doktori értekezés./
- Karacsnyéki Gábor: Elmélkedés társadalmi viszonyok fölött.
Szeged, 1861.
- Karcsai Gábor: Dugonics András.
Szegedi Híradó, 1859. 25.sz.
- Kardos Ingeborg Klára: A humor a régi magyar irodalomba.
Szeged, 1942.
- Katolikus lexikon Budapest, 1931. /A. Zs./
- Kazinczy Ferenc: Levelezése.
Váczy János kiadása.
Budapest, 1910.
- Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete.
Budapest.
- Kempelen Győző: Állítsunk szobrot Dugonicsnak.
Szegedi Híradó, 1860. 22.sz.
- Kenyeres Imre: A magyar irodalomtörténetírás fejlődése
a XVIII. században.
Budapest, 1934.

- Keresztury Dezső: A magyar irodalom képeskönyve.
Budapest, 1956.
- Kerékgyártó Imre: Dugonics András eddig ismeretlen iskoladrámája.
Nemzeti Ujság, 1938. 75. sz.
- Kató István: A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről.
Századok, 1950. 1. sz.
- Kéry László: Dugonics András.
Új Magyarország, 1940. 243. sz.
- K.I.: Egy kis eszmecsere a Dugonics szobor iránt.
Szegedi Híradó, 1861. 45. sz.
- Király György: A trójai háború régi irodalmunkban.
ITK. 1917. 129. l.
- Kisbán László: A mennyiségtan tanítása Magyarországon 1700-1848.
Pécs, 1939. /doktori értekezés./
- Kolozsvári János: Magyar piarista iskoladrámák.
Pécs, 1938.
- Kordé Imre: Dugonics András.
Tiszatáj, 1958. szeptember.
- Kopcsándy Imre: Kazalik József 48-as huszárofnagy szóbeli emlékezései.
Szegedi Napló, 1903.
- Korniss Gyula: A magyar művelődés eszméi, 1777-1848 között.

- Kovalovszky Miklós: Dugonics és a nevek.
Magyar Nemzet, 1940. 235.sz.
- Kovács Dániel: Dugonics emlékének.
Délmagyarország, 1918. február 24.
- Kovács János: Dugonics Martinovicsról.
Szegedi Híradó, 1877. december 29.
- Kovács János: Barczafalvi Szabó Dávid levele Dugonics-
hoz.
Szegedi Híradó, 1877. 29.sz.
- Kovács János: Dugonicsnak egy ismeretlen színműve
/Tárházi/.
Szegedi Híradó, 1877. 15-16.sz.
- Kovács János: Dugonics naplójegyzeteiből.
Szegedi Híradó, 1876. november 22.
- Kovács János: Etelka erdeje.
Szegedi Napló, 1884. január 11.
- Kovács János: Dugonics anyja.
Pesti Napló, 1880. február 19.
- Kovács János: Dugonics András anyja.
Szegedi Napló, 1913. 72.sz.
- Kugler Mihály: Dugonics az első magyar matematika
tanár.
Zürichi évkönyvek I.k. 1864.
- Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján.
Szeged, 1943.
- Kulcsár Adorján: Az első magyar könyvsiker.
Diárium, 1947. 83.1.

Kunszery Gyula:

Etelkának kulcsa.

Magyar Nemzet, 1940. 278.sz.

Krammer Jenő:

Dugonics kiállítás Szegeden.

Délvidéki Szemle, 1942. 531-32.1.

Krücken-Parlagi:

Wien-Leibzig I. 1918.

Kristóf György:

Dugonics András Erdélyben.

Nép és Nyelv. 1941. 2.sz. 48.1.

Lázár Béla:

Fortunatus-mese az irodalomban.

EPHK. 1890. 335. pótkötet.

Lőrincz Imre:

Dugonics András.

Vigilia, 1955. 2.sz. 71-76.1.

Lugosi Döme:

Kelemen László.

Makó, 1927.

Lugosi Döme:

Jelentés a Dugonics Társaság igazgatóságának Dugonics Andrásról a Magyar Nemzeti Múzeumban végzett kutatásairól.

/kézirat a Szegedi Egyetemi Könyvtárban/
Szeged, 1926. október 6.

Lugosi Döme:

A piaristák szegedi drámajátékai.

Szeged, 1930.

Lugosi Döme:

Nyári hajsza Dugonics András után.

Szegedi Napló. 1927. december 25.

Lugosi Döme:

Ismeretlen adatok Dugonics Andrásról.

Szegedi Új Nemzedék, 1940. okt.nov.dec.

1941. jan. /Folytatólagosan a vasárnapi számokban/.

- Lugosi Döme: Dugonics András szegedi monográfiája.
Szeged, 1929.
- Lugosi Döme: A piaristák szegedi drámajátékainak
szinlapjai.
Szeged, 1930.
- Lukinich Imre: Barclay argenisének magyar fordításaihoz.
EPhK. 1912. 764.1.
- Magyar László: Dugonics András pusztuló siremlőke.
Szeged, 1924. május 14.
- Makay Gusztáv: Az első magyar regényíró.
Élet, 1940. 1106.1.
- Mályuszné Császár Edit: Polgári forradalmi eszmék és az első
magyar színtársulat műsora.
ITK. 1956. 154.1.
- Márky Imre: Dugonics András.
Szegedi Új Nemzedék, 1940. október 18.
- Márky Sándor: Dugonics András Szeged első egyetemi
tanára.
Szeged, 1922. /Különnyomat/
- Marton Ferenc: Nem ismeretlen többé Dugonics András
iskoladrámája.
Kis Ujság, 1947. 153.sz.
- Mezei Márta: Történetsszemlélet a magyar felvilágosodás
irodalmában.
Budapest, 1958.

Mód Aladár:

400 év küzdelem az önálló Magyarorszá-
ért.

Budapest, 1951.

Molnár János:

/Bélaforrási apát verse./

Földmérés 1798.

Móra Ferenc:

András tisztelendő.

Hüvelyk Matyi, Szeged, 1918. február 24.

Móra Ferenc:

A destruktív piaristák.

Összegyűjtött művei. Sokféle c. kötet.

Budapest, 1958.

Móra Ferenc:

Kedves öreg, árnyak.

Szegedi Napló, 1921. május 15. 22-26. sz.

Móra Ferenc:

A jó öreg Dugonics.

Magyar Hírlap, 1927. június 17.

/Összegyűjtött művei, Napok, holdak,
elmúlt csillagok c. kötet. Budapest,
1958./

Móra Ferenc:

Emlékkönyv a szegedi kegyesrendi fő-
gimnázium 20° éves jubileuma alkalmából.
1720-1920.

Dugonics Társaság, Szeged, 1921.

M.F.:

Dugonics András.

Délmagyarország, 1940. október 18.

Nagy Béla:

Attila a magyar irodalomban.

Szeged, 1939.

Nagy L.:

Régi piarista drámák felujítása.
Zalai Közlemények, 1925. május 10.

Nagymihály Sándor:

Dugonics András küzdelmei.
Magyar Hírlap, 1935. 17.sz.

Nagymihály Sándor:

Dugonics András muzsája,
Magyarország, 1935. 63.sz.

Nagymihály Sándor:

Az első színműíró: Moór Anna, Dugonics
András drámáinak szerzőtársa.
Pesti Napló, 1935. 1.sz.

Névtelen:

Urpheus. I.k.
1790. 83-84.l.

Névtelen:

Magyar hírmondó.
1780. 1.sz.
1792. 938.l.

Névtelen:

Pressburger Zeitung.
1818. II.k. 66.

Névtelen:

Meghólt tudósok és írók.
Tudományos gyűjtemény.
1818. VIII. 135.l.

Névtelen:

Hazai és külföldi tudósítások.
1818. II. 14.

Névtelen:

Honművész.
1833. 46.sz. /Báthori Mária előadása/
1835. 3-60-84.sz. /Színképzet/
1837. 33.sz. /Magyar színképzet történe-
te./

Névtelen:

Kis Követ.

1855. 22.sz.

Névtelen:

Vasárnapi Ujság,

1855. 22.sz. /siremlék-rajz./

Névtelen:

Szegedi Híradó.

1860. 39-40-44.sz.

Névtelen:

Molnár társulata és a Dugonics szobor.

Szegedi Híradó.

1860. 73.sz.

Névtelen:

Színházi hírek.

Szegedi Híradó, 1860. 73.sz.

Névtelen:

Tárogató.

Szegedi Híradó.

1860. 89.sz.

Névtelen:

Ismét a Dugonics szoborról.

Szegedi Híradó, 1861. 57.sz.

Névtelen:

Helybeli újdonságok.

Szegedi Híradó, 1861. 57.sz.

Névtelen:

Az utolsó Dugonics, Dugonics Teréz
halála.

Szegedi Napló, 1893. január 14.

Névtelen:

Tanulók Lapja.

1895. 22.sz.

Névtelen:

Dugonics leszármazási táblázata, a
Szegedi Somogyi Könyvtár kéziratgyűjteményében.

Névtelen:

Dugonics András 200 forintja.

Budapesti Hírlap, 1902. szeptember 3.

Névtelen:

Dugonicsról.

Szeged és Vidéke, 1902. december 12.

Névtelen:

Dugonics András és Teréz portréja a
szentesi múzeumban.

Szegedi Napló, 1909. 296.sz.

Névtelen:

Dugonics Andrásról. Halálának századik
évfordulója.

Szegedi Frias Ujság, 1918. február 24.

Névtelen:

Dugonics András halálának százéves fordulója.

Szeged és Vidéke, 1918. február 24.

Névtelen:

Az Öreg tudakos szegedi évei.

Szegedi Napló, 1918. február 24.

Névtelen:

Szeged Dugonics-ünnepe.

Szegedi Napló, 1918. február 26.

Névtelen:

Budapesti Hírlap, 1918. 47.sz.

Névtelen:

Dugonics háza.

Szeged, 1923. szeptember 2.

Névtelen:

Dugonics András 200 éve.

Nemzeti Ujság, 1940. 238.sz.

Névtelen:

Dugonics András emlékezete.

Szegedi Új Nemzetiek, 1940. október 20.

Névtelen:

Dugonics András emléke Szegeden.

Szegedi Napló, 1940. október 20.

Névtelen:

Dugonics András születésének 20⁰. évfordulóját ünnepelte Szeged társadalma.

Délmagyarország, 1940. október 22.

Névtelen:

Dugonics András emlékezete.

Szegedi Napló, 1940. október 22.

Névtelen:

Dugonics András.

Vándortűz, 1948. 4.sz.

Ongrádi József:

A piaristák irodalomtörténeti munkássága

Budapest, 1935.

Osváth Tibor Ottó:

Függetlenség.

1938. 153.sz.

Paku Imre:

Dugonics András emlékezete.

Magyar Nemzet, 1940. 221.sz.

Pallas:

Dugonics András.

Budapest, 1893. V.k.

Pallós Kornél:

XVIII.századvégi szerzetes iróink és
a felvilágosodás.

Budapest, én.

Palugyai Imre:

Szabad királyi városok.

Pest, 1853.

Papp János:

A piaristák Szegeden.

Szeged, 1886.

Perényi József:

Dugonics András színművei. A

A római katolikus főgimnázium értesítő-
jes Sátoralja ujhely, 1903. 3-57.1.

Ismertetés: EPhK 1904.260.1.

Perényi József:

Dugonics András jegyzetei.

Veszprémi Hírlap, 1911.39.sz.

Perényi József:

Dugonics András Trinumusa.

A kegyesrendi főgimnázium értesítője.

Veszprém, 1911. 6-40.1.

Ismertetés: EPhK 1912. 37.1.

ITK 1912. 69.1.

Perényi József:

Dugonics András "tudóssága".

Római Katolikus főgimnázium értesítője.

Sátoraljaújhely, 1904. 3-31.1.

Perényi József:

Adalékok az iskoladráma történetéhez.

Veszprém, 1911.

Petrík

1712-1860 570.1. Budapest, 1888.

1876-1885 74.1. Budapest, 1890.

1886-1900 153.1. Budapest, 1908.

1886-1900 65.1. Budapest, 1913.pótlás.

1900-1910 221.1. Budapest, 1917.

Péter László:

József Attila Szegeden.

IT. 1955.115.1.

Pintér Jenő:

Magyar irodalom története IV.k.

Budapest, 1931.

Pintér Jenő:

Magyar irodalom története /képes/.

Budapest, 1928.

Prónai Antal:

Dugonics András életrajza.

Szeged, 1903.

Ismertetéseik: 1903. Kat. Szemle 774.1.

Magy. Művelődés 25.sz.

1904. EPhK. 57.1.

ITK. 125.1.

Prónai Antal:

Etelka Karjelben /bevezetés/.

Pozsony, 1904.

Prónai Antal:

Dugonics az e betűről.

Magyar Nyelvőr. 1902. 41.1.

Pukánszky Béla:

Herder intelme.

EPhK. 1921.

Radó Antal:

A magyar műfordítás története 1772-1831.

Budapest, 1883.

Rajka László:

Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai

a magyar irodalomban.

Kolozsvár, 1917.

r.ö.:

Koszorú, 1938. 4.sz. 242.1.

Rakódczay Pál:

Dugonics hatása Katonára.

Uránia, 1904. 12.sz.

Rakódczay Pál:

Dugonics, mint tanár. Balog István

naplója.

ITK. 1924. 49-51.1.

Reizner István:

Szeged története.

Szeged, 1889.

Révai

VI.k.

Budapest, 1912.

Ruzsonyi Béla:

Dugonics Etelkájáról.

ITK. 1913. 163.1.

Sárvári Béla:

Ismertetés Dugonics siremléke rajzához.

Vasárnapi Ujság, 1855. 22.sz.

- Schröck Ferenc: Néhány szó a Dugonics szobor érdeméről.
Szegedi Híradó, 1861.55.sz.
- Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái.
Budapest, 1905.
- Sik Sándor: Dugonics emlékezete.
Keszoru, 1940. VII.k. 236.l.
- Simai Ödön: Faludi hatása Sándor Istvánra.
Magyar Nyelv, 1915. 157-212, 262.l.
- Simai Ödön: Dugonics András mint nyelvújító.
Nyelvészeti Füzetek, 1904.31k.l.
- Simon Árkád: Egy elfelejtett magyar regény margójára.
Magyar Kultúra, 1938.325.l.
- Spiegel Márta: III. József kora Magyarországon.
Szeged, 1930.
- Szabó Béla: Dugonics műszavai.
Magyar Nyelvőr, 1898.80.l.
- Szabó János Tibor: Dugonics András népiessége.
Szakdolgozat az SZTE. Irodalomtörténeti Intézetében, 1944.
- Szalay József: Dugonics Andrástól Mórá Ferencig.
Városkultúrai Folyóirat, 1937.III.31.
- Szauder József: Hozzászólás Geréb László Gvadányi-cikkéhez.
Csillag, 1951,1516.
- Szentpéteri Imre: A bölcsészettudományi Kar története.
Budapest, 1935.

Szeged és Vidéke

1940. november 28.

A Dugonics Társaságból /Juhász ?/

Székely Károly:

Dugonics közmondásgyűjteményének
előszava.

ITK.1929.357.1.

Szerb Antal:

A magyar preromantika.

Minerva, 1929.

Budapest, 1929.

Szerb Antal:

Az udvari ember.

Budapest, 1927.

Sz. Szigethy Vilmos:

Dugonics /vers/

Szegedi Napló, 1918. febr. 26.

Szinyei József:

Dugonics András följegyzései./elő-
szó./

Budapest, 1883.

Szivák István:

A magyar dráma kezdete.

Budapest, 1883.

Sz. Nagy Sándor:

Dugonics emléke /vers/

Szegedi Híradó 1860. 64.sz.

Szűcs Ferenc:

Dugonics és az első magyar mennyi-
ségtan.

Műegyetemi Lapok, 1876. 216.1.

Takáts Sándor:

Benyák Bernát és a magyar oktatásügy.

Budapest, 1891.

Tápay-Szabó Gabriella:

Szeged erkölcei a XVIII. században.

Gyoma, 1933.

Tápay-Szabó László:

Dugonicsék.

Ujság, 235. 1940.

Tápay-Szabó László:

Szegedi családnevek.

Különlegyomat a Délmagyarországban
megjelent cikksorozatából.

Tarnai Andor:

A deákos klasszicizmus és a Milton-
vita.

ITK. 1959. I. sz. 67. l.

Téglás J. Béla:

A történeti pasquillus a magyar
irodalomban.

Szege, d, 1928.

Terjék László:

Szegedi ponyva.

Különlenyomat, Szeged, 1944.

Thienemann Tivadar:

Irodalomtörténeti alapfogalmak.

Minerva. 1928. 338. l.

Thuróczy Dama:

Dugonics és a klasszikusok.

Szakdolgozat a SZMÉ Irodalomtörténeti
Intézetében, Szeged, 1922.

T. i.:

Emlékezés egynépműv. egyes tanítómes-
terekre.

Szegedi Napló, 1921. május 5.

Tiborc Lajos:

Dugonics András írói értékelése.

Szegedi városi kegyesrendi Dugonics
András gimnázium évkönyve. 1941.

Toldy Ferenc:

A magyar nemzeti irodalom története.
Budapest, 1868.

Toldy Ferenc:

Irodalmi társasköreink emlékezete.

Kisfaludy-Társaság Évkönyvei. Új folyam.
X. k. 1874-75. 211. l.

Tolnai

VIII. k.

Budapest, 1919.

- Tolnai: /uj/ IV. k.
Budapest, 1926.
- Tolnai Vilmos: Dugonics példabeszédeiről.
Magyar Nyelv, 1911. 180.1.
- Tolnai Vilmos: Szólásokról.
Magyar Nyelv, 1910. 105, 247, 299, 345.1.
- Tóth Emőke: Voltaire Henriade-ja és a magyar irodalom.
Szeged, 1933.
- Tóth Béla: Rousseauista politikusok.
Minerva, 1928. 225.1.
- Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyes-
írása.
Budapest, 1935.
- Turi László: Dugonics Estikája.
Szakdolgozat a SZTE Irodalomtörténeti Inté-
zetében, Szeged, 1956.
- U.A./Ujlaki Antal/: Dugonics András.
Budapesti Hírlap, 1918. február 24.
- Uj Lexikon: II.k.
Budapest, 1936.
- Uj Idők Lexikona: Dugonics. VII.k.
Budapest, 1937.
- V.: Dugonics mint a tudakosságnek tanítója.
Kalazantinum. 1902. 3.sz.
- V.J.: Dugonics András az első magyar regényíró
emlékezete.
Pestmegyei Hírlap, 1958. július 25.
- Vándor András: Dugonics András "Jolánka" 3. regényének
kulcsa. Szakdolgozat a SZTE ITI. 1953.

- Ványi: Budapest, 1926.
- Vasáry Dalma: Barclay Argenisének első magyar versesfordítása.
ITK.1929.-30. 98.1.
- Várossy Gyula: A vasárnapi Dugonics-ünnep.
Délmagyarország, 1918. február 26.
- Vészner Károly: Dugonics halálának 100. évfordulójára.
Szegedi Napló, 1918. július 26.
- V.I.: Az első magyar regény emlékezte.
Posti Hírlap, 1943. VII.25.
- Vincze Sándor: Szeged város gazdaságpolitikája a XVIII.sz.
első felében,
Baja, 1942.
- Waldapfel József: A magyar irodalom a felfilágosodás korában.
Budapest, 1954.
- Wéber Antal: A magyar regény kezdetei.
Budapest, 1959.
- Zeney János: Dugonics András.
Váci kegyesrendi gimnázium évkönyve.1941.12.1
- Zimándi Pius: Kazinczy véleménye kora irodalmáról.
Budapest, 1936.
- Zolnai Béla: Kőrmondat és tiráda.
Budapest, 1929. /Minerva könyvtár 20./
- Zs.E.: Dugonics András.
A Kereszt, 1954.11.sz.

Zsilinszky Aladár:

Hallódores hatása a magyar irodalomra.

BPhK. 1887.

Zsigmond Ferenc:

Dugonics stíluszól.

Pallas Debrecéna, 1936. 505-530.1.

Zsigmond Ferenc:

Dugonics stílusa.

Debrecen, 1936.

199

TARTALOMJEGYZÉK:

Szeged a XVIII.század elején.....	1	lap
Dugonics gyermekkora.....	7	"
Az indulás éveinek élményanyaga.....	16	"
A felvilágosodás hatása Dugonics és a kor vallásos életére.....	19	"
Első irodalmi kísérletek.....	22	"
Vers-, próza-, drámakísérletezések és a népiesség első.... jelei.....	28	"
Az átmenet évei. A pedagógus és író.....	36	"
Dugonics történelemszemlélete.....	38	"
Trója veszedelme.....	42	"
A Trója veszedelme történelemszemlélete és népiessége.....	49	"
Ulissesnek történetei és a Dugonicsi népiesség elmélyítése	52	"
Regényirodalmunk és az Etelka.....	68	"
Az Etelka olvasóközönsége és a kor irodalmi izlése.....	74	"
Őstörténet és az Etelka.....	76	"
Az Etelka forrásai.....	79	"
A regény történeti forrásanyaga.....	89	"
Szeged és a néprajzi elemek, mint az Etelka forrásanyaga..	95	"
A regény fogadtatása.....	98	"
Az Etelka kulcsa és a nemesi ellenállás.....	108	"
A korabeli szegedi világ visszavetítése a honfoglalás.... korába.....	120	"
Etelka népiessége, folklórisztikus elemek a regényben....	125	"
Szerkezet, stílusproblémák, és a regény hatása irodal-... munkra.....	137	"
Jegyzetek.....	141	"
A Dugonics-irodalom bibliográfiája.....	170	"
Tartalom.....	199	"

